

Handelingen van de
Koninklijke Kring voor
Oudheidkunde, Letteren
en Kunst van Mechelen

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

BULLETIN NO. 71

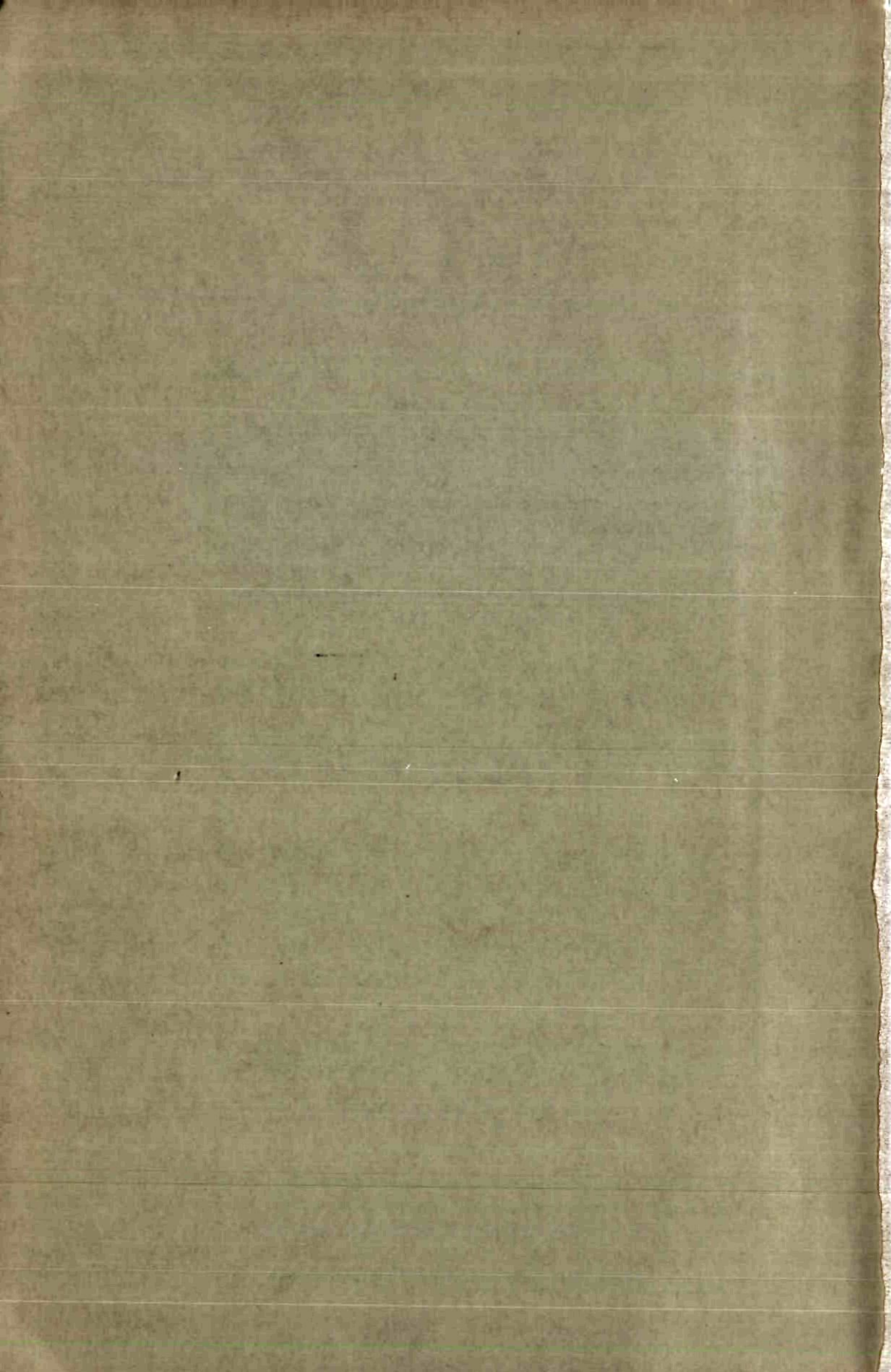
HET VIERHONDERDSTE STERFJAAR
VAN
REMBERT DODOENS

Referaten gehouden tijdens colloquium op 19 september 1985

MECHELEN

1986

De historische betekenis van de botanicus Rembert Dodoens

Inleiding

Een historische, en zeker een wetenschappelijk historische persoonlijkheid, kan slechts geïnterpreteerd worden in zijn familiaal, sociaal en bijzonder in zijn historisch wetenschappelijk kader. Alleen dit laatste bepaalt in welke mate zijn intellectuele activiteit een reële bijdrage bracht aan de door hem beoefende discipline, en bijgevolg welke betekenis en verdienste hij had voor zijn volk en de wetenschap.

Anderzijds werd de genese van de botanische wetenschap gedetermineerd door twee - voor de mens absolute - noodwendigheden: zijn voeding en zijn nood aan geneesmiddelen.

Inderdaad vanaf zijn ontstaan - ongeveer twee miljoen jaren geleden - heeft de mens zijn genees- en voedingsmiddelen gezocht bij de planten van zijn omgeving. Hierbij werd hij verplicht deze immer beter te exploreren. Dat de mens hierin, tenminste gedeeltelijk lukte, is een feit. Dat Dodoens hierbij een voelbare invloed had zal een even duidelijk feit blijken.

Kapittel I. Biografische gegevens

Familiale en politieke omstandigheden hebben de wetenschappelijke carrière van Rembert Dodoens sterk beïnvloed. Als menig mens kende hij zware familiale beproevingen. Als ieder succesvol wetenschapper had hij af te rekenen met nijd en afgunst. Dit kon echter zijn opgang niet voelbaar remmen.

§ 1. DE ASCENDENTEN

I. *De Friese ascententie*

Rembert Dodoens stamde uit een oud Fries geslacht, waarvan talrijke leden vooraanstaande politieke en sociale functies hebben uitgeoefend in de Friese gouwen en steden.

Zijn overgrootvader, Jarich Joenckes, alhoewel afkomstig van Stavoren, was olderman in Leeuwarden. Zijn grootvader, Remmert Jarichs, trad herhaaldelijk op als onderhandelaar in de permanente Friese conflicten; hij zetelde meermaals als rechter en was, evenals als zijn vader, olderman van Leeuwarden.

De vader van Rembert Dodoens, Doede Rembert of Denys van Leeuwarden, emigreerde uit Friesland, omwille van interne politiek-sociale troebelen, aangewakkerd door de Bourgondische inmenging in de binnenlandse Friese aangelegenheden.

Deze Denys Dodoens was een merkwaardige figuur. Geïmmatriculeerd aan de Leuvense universiteit, op 25 februari 1503, was hij waarschijnlijk geboren rond 1485. Na voleinding van zijn studies in de medicijnen, rond 1510, werd hij spoedig beëdigd stadsgeneesheer te Mechelen, in vervanging van de, in 1515, overleden dokter Van Malderen.

Samen met zijn collega's Joachim Roelants, Cornelis Remboldt en Pieter Van Dieghem, verzorgde hij de landvoogdes Margareta van Oostenrijk in haar laatste ziekte. Hij ontving hiervoor, evenals zijn collega's, een legaat van tien gouden Philippus daalders.

Denys Dodoens moet spoedig een eerste huwelijk aangegaan hebben, dat echter van zeer korte duur was. Voor 1520 hertrouwde hij met de genaamde Ursule Roelants, een weduwe, bij wie hij reeds in 1517 een zoon verwekt had, de toekomstige botanicus.

Tussen de laterale ascendenten, was een grootoom van Dodoens, Allert Doedeszoon Siercksmā, schepen van Leeuwarden. Een schoonbroer van Denys van Leeuwarden, gehuwd met de zuster van deze laatste, was burgemeester van Sneek. De later beroemd geworden Joachim Hopper, de privé-secretaris van Filips II, was de zoon van een nicht van Rembert Dodoens. Gans hun leven bleven beide mannen sterk met mekaar bevriend.

Een andere oom, Tjepke Allertszoon Siercksmā was ontvanger en wetgever van het St.-Anthony-gasthuis te Leeuwarden; later voogd der armen en burgemeester in dezelfde stad. Een kozijn van Rembert Dodoens, Allert Tjepkeszoon Siercksmā, was grietman van het Bilde en later van Leeuwaardsdeel. Diens broer, Doede Tjepkeszoon, was eveneens burgemeester van Leeuwarden.

II. *De wetenschappelijke standing van het geslacht Dodoens*

Op intellectueel vlak waren Remmert Jarichs en Doede Remmert, respectievelijk grootvader en vader van Rembert Dodoens, geneesheren, afgestudeerden van Leuven; evenals twee ooms van Rembert Dodoens. Een derde oom had zeker geneeskundige studies aangevangen te Leuven.

Al deze gegevens wijzen op een invloedrijke familie, uit de hogere Friese burgerij. De wederzijdse huwelijken tussen de families Siercksmā, Hopper en Remmerts bevestigen dit voluit.

§ 2. BIOGRAFISCHE GEGEVENS BETREFFENDE REMBERT DODOENS

Rembert Dodoens werd te Mechelen geboren op 29 juni 1517, als onwettige zoon van Denys Dodoens en Ursele Roelants.

I. *De moeder van Rembert Dodoens*

Het is niet onmogelijk dat deze Ursele Rollants of Roelants verwant was aan de twee dokters Rollants of Roelants; beide stadsmedecynen; waarvan de vader Cornelius (1450-1525) de eerste monografie over kinderziekten schreef, onder de titel *Libellus aegritudinum infantium* (Leuven, Veldener, 1488); en de zoon, Joachim (1496-1558), een belangrijke bijdrage leverde over de zweetziekte, onder de titel: *De novo morbo sudoris, quem anglicum vocant* (Antwerpen, 1539; en 12°).

Zo deze veronderstelling juist is, verklaart zij wellicht het schrijvers-talent van Dodoens. Inderdaad, geen enkel wetenschappelijk schrift is bekend langs zijn vaderlijke ascendenten.

De jonge Dodoens leefde bij zijn moeder, totdat deze een huwelijk met de vader van haar zoon kon aangaan, en haar intrek nam in het huis van haar man, gelegen in de Bruul nabij het Lekkernijstraatje. Twee wettige kinderen, beiden meisjes, zouden nog uit dit huwelijk geboren worden. De oudste trad in het klooster bij de Mechelse begijnen, de tweede huwde een genaamde Verbercht. Rembert zou peter worden van hun eerste kindje.

II. *De intellectuele opleiding van Rembert Dodoens*

Rembert doorliep zijn studiecycclus in een periode van diepgaande renovatie van het universitair onderwijs, die reeds een weerslag had op het lager onderwijs, op het ogenblik dat de jonge knaap zijn studia inferiora aanving.

1. *De studia inferiora*

De studia inferiora van Rembert Dodoens strekken zich uit van de herfst 1523 tot de zomer 1530. De kleine Rembert groeide in die periode van een zesjarig kind tot een dertienjarige knaap. Deze studies verliepen onder leiding van de humanist-priester Frans de Hovere, één der eerste voorstanders van de onderwijsrenovatie van het Collegium trilingue te Leuven.

De jeugdige Dodoens studeerde hier Latijn vanaf het eerste jaar, Grieks vanaf het vierde jaar en waarschijnlijk reeds de beginselen van Hebreeuws in het laatste jaar. Bovendien nog aritmetica, geometrica, astronomia en musica. Waarschijnlijk ook nog enkele facultatieve vakken, gegeven buiten de voorziene uurrooster. Aan het godsdienst-onderwijs werd bijzondere zorg besteed.

2. De studia superiora

Dodoens werd aan de Leuvense universiteit geïmmatriculeerd op 9 augustus 1530, amper 13 jaar oud. Hij promoveerde, op 10 september 1535, tot licentiaat in de geneeskunde, amper 18 jaar oud.

In deze periode studeerde de jonge Dodoens, benevens de specifieke geneeskundige vakken, ook nog kosmografie bij Gemma Phrysius, evenals Grieks, Latijn en waarschijnlijk ook Hebreeuws aan het Collegium trilingue.

Dit laatste heeft onmiskenbaar een diepe weerslag gehad op gans de wetenschappelijke activiteit van de toekomstige botanicus.

1°. HET WETENSCHAPPELIJK KLIMAAT TE LEUVEN

In deze vijfjarige periode werden de medische studies van Rembert Dodoens door twee tegengestelde strekkingen beheerst. De eerste gebaseerd op de objectieve waarneming, met verwerping van de eeuwenoude tekstanalyse van de geneeskundige geschriften der Grieks-Latijnse en islamitische Oudheid. Deze strekking, met een schitterend maestro verdedigd door Jeremias Dryver (Thriverius), ging uit van de fundamentele hervorming van de taalstudie in het Trilingue-college. De tweede strekking - binnen de medische opleiding zelf - hield fanatisch vast aan de Arabische geneeskunde met verwerping van de oude Grieks-Romeinse geneeskunde. De voorvechter was hier Arnold Noot en secundair Leonard Willemaers.

2°. DE INVLOED VAN HET TRILINGUE-COLLEGE

Het Collegium trilingue, dat een totaal vernieuwd taalonderwijs verstrekke, was gesticht onder impuls van de Rotterdamse priester-humanist Desiderius Erasmus (1467-1536), en gefinancierd door de Mechelaar Jérôme de Busleyden.

De filosofische invloed van dit college was enorm. Begonnen met het onderwijs van het Hebreeuws in de eerste weken van 1518, werd het onderwijs in het Latijn en het Grieks ingezet, na de inhuldiging van het gebouw, op 18 oktober 1520. Dit onderwijs stond praktisch open voor al de Leuvense studenten. Het programma, opgesteld door Erasmus, was exclusief gebaseerd op de objectieve taalanalyse van de beste schrijvers:

met radikale uitsluiting van alle andere consideraties, speciaal van elke overlevering.

Deze nieuwe studiemethode deinde spoedig uit naar de andere wetenschappelijke disciplines, inclus de medica, onder invloed van de zeer bekwame uiterst dynamische en welbespraakte professor Jeremias Thriverius, tijdgenoot van Dodoens.

De code van dit vernieuwd onderwijs was door Erasmus vastgelegd in zijn *Ratio theologiae*, door Dirk Maertens uitgegeven te Leuven in november 1518. Dit merkwaardig werk was de eerste - en gedurende lange jaren de enige - expliciete formulering van de vernieuwde methode van de moderne wetenschap, namelijk dat *alle kennis moet voortkomen uit de bestudeerde zaak zelf of uit onbetwistbare getuigenissen*. De praktische toepassing van deze stelregel bracht baanbrekers voort in meerdere wetenschappelijke disciplines, o.m. de juristen Mudaeus en Viglius; de theologen Jan Leonardi van Hasselt en Josse Ravenstein van Tielt; de geneesheren Hubertus Barlandus en Jeremias Thriverius; de kosmograaf Gemma Phrysius en de geograaf Mercator. Deze en nog andere Leuvense pioniers waren reeds voor 1530 - dus nog voor Dodoens en Van Wesele (Vesalius) - voorstanders van de vernieuwde wetenschappelijke methode. Deze innovatie zou vrij spoedig breed uitdeinen.

Dodoens stond reeds onrechtstreeks onder deze invloed vanaf de Grootsscholen te Mechelen, waar hij de lessen volgde van de humanist Hoverius, een oud-leerling van het Trilingue-college. Later volgde hij zelf de lessen aan deze stichting, waar hij niet alleen zijn uitzonderlijke taalkennis heeft opgedaan, maar ook de positieve methode leerde, die hij in zijn botanische - en geneeskundige - activiteit zou toepassen. Charles de l'Escluse zou, korte jaren later, eveneens de lessen van het Trilingue-college volgen, en met de vernieuwde wetenschapsmethode in contact komen, die hij eveneens zou toepassen in zijn botanische activiteit.

Niet alle departementen hebben de vernieuwde studiemethode onmiddellijk en kritiekloos aanvaard; o.m. in de geneeskunde bleven bepaalde professoren halsstarrig de oude leermethode volgen en lokten hierdoor zware betwistingen uit. Deze zouden jarenlang het medisch onderwijs te Leuven vertroebelen en bij de studenten zware contestaties uitlokken; met het gevolg dat meerdere Leuvense studenten uitweken naar Parijs, waar de anatomie heel wat beter gedoceerd werd.

Daar Rembert Dodoens met deze gebeurtenissen jarenlang geconfronteerd werd, dienen zij even nader belicht.

3°. HET PROFESSORENCORPS IN DE GENEESKUNDE TE LEUVEN

Ten tijde van Rembert Dodoens was het onderwijs in de medicijnen te Leuven in handen van vijf professoren, nl. twee *professores primarii*:

Arnold Noot en Leonard Willemaers; twee *professores prebendati*: Jan de Heems en Paul Roels; verder Jeremias Dryvere (Thriverius), door de faculteit toegelaten tot het geven van colleges over bijzondere geneeskundige onderwerpen, aangeduid als *capita selecta*.

Arnold Noot, geboren te Hal, promoveerde tot doctor in de geneeskunde op 25 april 1526, en werd praktisch onmiddellijk aangesteld tot *professor primarius* in opvolging van Jan de Heetvelde. Arnold Noot overleed op 24 augustus 1556.

Leonard Willemaers, geboren Leuvenaar, promoveerde tot doctor in de geneeskunde op 24 september 1527, en werd in 1529, in opvolging van Adam Bogaert, belast met het voormiddagonderwijs in de geneeskunde. In 1537 was hij rector van de Leuvense universiteit. Hij overleed in 1558. Beide professoren, Noot en Willemaers, werden samen ontslagen op kerstdag 1542, na jarenlange betwisting rond hun onderwijs; waarbij de *professores prebendati* niet, of minder, betrokken schenen; maar waarbij Jeremias Thriverius een actieve en renoverende rol speelde.

Deze laatste, geboren in 1504 te Brakel bij Geraardsbergen, studeerde aan de Valk-pedagogie, waar hij, volgens De Vocht, primus was van de generale filosofie-promotie; en waaraan hij waarschijnlijk met lesopdrachten belast werd, tot aan zijn aanstelling als lid van de Artesfaculteit. Hij studeerde later geneeskunde en volgde tegelijkertijd taallessen aan het Trilingue-college, met de bedoeling de Griekse Hippocratische en Dioscoridaanse medische geschriften te vergelijken met deze van hun bijzonderste interpretator Claudius Galenos; en ze verder te toetsen aan de teksten en commentaren van Avicenna en zijn school. Thriverius, die het doctoraat in de geneeskunde ten laatste in 1535 behaalde, was reeds vroeger gepromoveerd tot doctor in de Artes. Hij was een openlijk tegenstander van het medisch exclusief arabiserend onderwijs van Noot, en zelfs van Willemaers; dat zich bovendien te veel beperkte tot saaie tekstanalyses. Hierbij ging Thriverius uit van de - juiste - overtuiging dat de medici uit de Oudheid niet alles afwisten van de geneeskunde, en dat bijgevolg hun opvattingen moesten getoetst worden aan de realiteit. Ingevolge beschouwde Thriverius de anatomie, de fysiologie en de pathologie van het menselijk organisme, als de belangrijkste bron van de medische wetenschap.

Thriverius bevocht publiek de verouderde studiemethode van Arnold Noot in een reeks geneeskundige geschriften, waarvan het eerste getiteld: *Disceptatio de securissimo victu, a neotericis perperam praescripto* (Leuven, 1531); een tweede in 1532 over het misbruik van aderlating in bepaalde ziekte toestanden, getiteld: *De missione sanguinis in pleuritide, ac aliis phlegmonis tam externis quam internis omnibus cum Petro Buissole & Leonardo Fuchsio disceptatio ad medicos Parisienses* (Leuven, Gravius). Andere verhandelingen over diëet-therapie volgden in 1532, 1548 en 1552.

In deze studies verdedigde Thriverius de positieve methode bij het onderwijs in de geneeskunde, en verwierp consecutief het verouderd en slaafs magistraal onderwijs, toegepast door Noot en Willemaers.

Vanaf 1533 kreeg hij bovendien de gelegenheid zijn renoverende opvattingen ook te verdedigen voor de studenten in de *disputationes*, waarvan hij de leiding kreeg.

Zijn jarenlange strijd voor een positief medisch onderwijs werd uiteindelijk, in 1541, bekroond door de oprichting van een cursus en een practicum voor menselijke anatomie, waarvan hij de titularis werd.

Een bijkomstige omstandigheid zou de geneeskundige autoriteit van Arnold Noot nog meer in diskrediet brengen. Deze laatste was inderdaad een fanatieke voorstander van de islamitische geneeskunde, meer speciaal van de Avicenna-leer, met miskenning van de geneeskundige opvattingen van Hippocrates en Galenos. Deze medische opvattingen van Noot werden zwaar aangevochten door Hubert Barlandus.

Geboortig van Baarland, studeerde Hubertus Barlandus aanvankelijk filosofie en filologie; dit laatste aan het Trilingue-college te Leuven; vervolgens geneeskunde, waarin hij de licentie behaalde, eveneens te Leuven. Hierna bezocht hij de universiteiten van Parijs en Montpellier, en zelfs niet vernoemde universiteiten in Italië, om uiteindelijk naar Leuven terug te keren. Zijn grondige taalkennis had hem bewust gemaakt van de verkeerde interpretaties van zijn oud-leraars, bijzonder Arnold Noot; aan wie hij, in een studie getiteld *Velitatio cum Arnoldo Noot...* (1532), het verkeerde gebruik van meerdere medicinale planten verweet; en meer algemeen de verouderde methode van zijn onderwijs, dat hoofdzakelijk neerkwam op het encyclopedisch opsommen van onverstaanbare Arabische en Griekse medische termen en benamingen, in plaats van dit onderwijs te baseren op positief gecontroleerde feiten. Tegen Barlandus' welsprekende en gefundeerde aantijgingen kon Noot slechts de getuigenis van enkele andere voorstanders van de arabiserende geneeskunde stellen, en het prestige van zijn persoonlijke doctorstitel, nl. een al te dikwijls zeer zwak autoriteitsargument.

Al deze wetenschappelijke aantijgingen, gevoegd bovendien aan de talrijke afwezigheden van Noot en bijzonder van Willemaers, hadden menig Leuvens student aangezet zijn geneeskundige studies te Parijs te voleindigen.

Tegen deze scheefgegroeide toestand zag het Leuvens magistratuur zich verplicht beide professoren, Noot en Willemaers, door te zenden - op kerstdag 1542 - en hen te vervangen door de enige Thriverius. Deze zou een schitterend professor in de geneeskunde worden, tot aan zijn overlijden in 1554, amper vijftig jaar oud.

Thriverius werd opgevolgd door Willem Bernaerts van Tielt. Deze

bleek echter minder opgewassen tegen zijn taak; zodat in 1557 het Leuvens magistraat het plan opvatte de tweede medische leerstoel terug op te richten, en Rembert Dodoens hiervoor aan te vragen, zoals verder zal aangetoond worden.

Zo werd de student Dodoens gedurende zijn universitaire studietijd geconfronteerd met de broodnodige hervorming van het universitair onderwijs. Dat de uitstraling van het Collegium trilingue, met zijn weerslag op het onderwijs in de geneeskunde te Leuven, niet onverschillig aan hem voorbijgegaan is, blijkt uit de positieve aanpak van zijn botanische en andere publikaties.

Gedurende zijn universitaire studies, nl. in 1533, verloor Dodoens zijn vader, waarschijnlijk slachtoffer van een lokale pestepidemie. Spijtig had deze nagelaten de illegale geboorte van zijn zoon te regulariseren. Zes jaar later zou Rembert Dodoens daarin lukken.

3. De doctoraalpromotie van Rembert Dodoens

Al is geen academische melding voorhanden over een mogelijke doctor-promotie van Rembert Dodoens, is het toch zo goed als zeker dat Dodoens deze titel behaald heeft. Inderdaad, hij zelf ondertekent als dusdanig meerdere publikaties, o.m. het *Privilegium* en de *Catalogus* van de *Frugum Historia* van 1552, de *Cruydeboeck(en)* van 1554 en 1563, de afzonderlijke titelbladen van zes hoofdstukken van het eerste *Cruydeboeck* (1554) en het *privilegium* van de *Livre des plantes* (1557). Meerdere notariële akten vermelden hem eveneens als doctor in de medicijnen.

In elk geval kan een zulkdanige promotie niet voor 1539 gebeurd zijn, want de keizerlijke legitimatiebrief van 1539 vermeldt hem als «licentié en médecine».

4. Studiereizen en eerste botanische publikatie

Enkele historici melden het verblijf van Dodoens, na zijn universitaire studies, aan meerdere Duitse, Italiaanse en Franse universiteiten. Zij beroepen zich allen op de expliciete getuigenis van de Friese historicus Suffridus Petri, tijdgenoot en persoonlijke vriend van Rembert Dodoens.

Deze reizen worden echter even expliciet door Clusius ontkend, die in 1601 aangeeft dat Dodoens nooit zijn vaderland verlaten heeft voor hij, in 1574, naar Wenen uitweek.

Deze ogenschijnlijke tegenspraak is verrassend. Inderdaad Dodoens en Soefferd Peters waren sterk bevriend en vertoefden jarenlang samen in Keulen; waar Dodoens de echtgenote van Suffridus in haar laatste ziekte verzorgde, en bovendien aan zijn vriend talrijke inlichtingen verschafte over de familiale relaties van de Friese adel. Wat Suffridus' bewondering

verwekte voor het uitzonderlijk sterk geheugen van zijn vriend, temeer dat deze nochtans nooit in Friesland vertoefd had.

Anderzijds valt het op dat de expliciete ontkenning van Dodoens' jeugdreizen door Clusius, met een - voor deze zachte man - ongewone heftigheid gebeurde. Clusius bleek inderdaad erg verbolgen omdat de Franse botanicus Jacques Daléchamps in zijn herbarium van 1587 (1) aangaf bepaalde Spaanse planten ontvangen te hebben van Dodoens; als ze in feite hem toegezonden waren door Clusius. Als argument vraagt Clusius zich af hoe Dodoens die Franse of Spaanse planten had kunnen kennen, daar deze nooit België verlaten had voor zijn afreis naar Wenen in 1574; tenzij hij deze planten uit tweede hand bekomen had: « Sed quid quaeso scribere potuisset Dodonaeus de stirpibus in Hispania et Gallia nascentibus, nisi alterius manu ducente, cum ante annum MDLXXXIII, quo ad Caesarem Maximilianum II evocatus est, nunquam Belgica excesserit. » (2)

Deze twee tegenstrijdige getuigenissen, afgelegd door twee persoonlijke vrienden van Dodoens, met wie deze gedurende jaren samenleefde, respectievelijk te Wenen (1574-1578) en te Keulen (1578-1581), hebben dan ook een betwisting in leven geroepen, die heden nog niet opgeklaard werd.

Anderzijds staat het vast dat Dodoens, kort na het beëindigen van zijn studies, een rekwest tot legitimatie van zijn geboorte indiende; en dat deze legitimatie geregistreerd werd op 16 september 1539, korte weken voor zijn huwelijk.

In gevolge hiervan moeten deze jeugdreizen, als zij plaats vonden, in elk geval gesitueerd worden tussen 1535 en zijn huwelijk in 1539.

Er is echter meer. De berichten over deze reizen moeten in verband gebracht worden met sommige vage literatuur-meldingen, als zou Dodoens op jeugdige leeftijd - er wordt zelfs aangegeven op 16-jarige ouderdom - reeds een plantenverhandeling of herbarium opgesteld hebben; zonder dat dit herbarium ergens vernoemd wordt. Latere biografen hebben deze verklaring meermaals formeel ontkend, bij gebrek aan historische bewijzen.

Welnu, het bestaan van een Dodoniaans jeugdboek is heden zeker; nl. de Vlaamse vertaling van de *Stirpium historia* (1542) van Leonhard Fuchs. Deze vertaling werd in 1543 gedrukt te Bazel onder de titel: *Den nieuwen herbarius dat is dboeck van de Cruyden* en, op 3 maart 1543,

(1) J. DALÉCHAMPS, *Historia generalis plantarum in libros XVIII per certas classes artificiose digesta...* Lugduni, apud Guiglielmum Rovillium, 1587.

(2) C. CLUSIUS, *Rariorum plantarum historia* Antwerpiae. Ex officina plantiniana, apud Johannes Moretum, MDCI, [p. 155].

uitgegeven te Tübingen onder de naam van Leonhard Fuchs, de auteur van de oorspronkelijke Latijnse tekst.

Dat Dodoens echter de daadwerkelijke vertaler was, blijkt uit volgende feiten:

1° De stijl en de terminologie zijn bijna letterlijk identiek met deze van het Dodoniaans *Cruydeboeck* van 1554.

2° Voor sommige planten worden Belgische en zelfs Mechelse standplaatsen aangegeven, die niet vermeld staan, noch in de Latijnse uitgave van 1542, noch in de Duitse van 1543, noch in de twee Franse vertalingen van 1543 en 1549; maar wel in het *Cruydeboeck* van 1554. Hetzelfde geldt voor sommige Franse standplaatsen, die evenmin in de andere taalversies voorkomen.

3° Het is zo goed als zeker dat Leonard Fuchs, als geboren Beier, het Vlaamse dialect niet voldoende kende.

4° Het is evenmin mogelijk dat Leonard Fuchs materieel in staat was, op twee jaar tijd, en een Latijnse, en een Duitse en een Vlaamse versie persklaar te maken.

5° De allusies van de Mechelse standplaatsen, die bovendien een botanische vorming vereisten, suggereren onmiskenbaar een vertaler bekend met Mechelse standplaatsen en bijzonder met de botanie.

Het niet-vernoemen van de Vlaamse vertaler moet niet verwonderen. Dit gebeurde evenmin voor de eerste Franse vertaling (1543); evenals voor de tweede van 1549, waar eenvoudig aangegeven wordt dat deze gemaakt werd door « un homme très capable dans la matière ».

Deze beide, lang betwiste, meldingen - een jeugdboek en de jeugdreizen - gedeeltelijk berustend op lokale traditie en gedeeltelijk op vage historische meldingen, moeten samen in verband gebracht worden, in die zin dat de heden bekende Dodoniaanse vertaling van een Duits herbarium bepaalde contacten veronderstelt, en dat deze mogelijk gelegd werden met Leonard Fuchs zelf te Tübingen of met dezes drukker-uitgever Isingrin van Bazel, bij gelegenheid van Dodoens' jeugdreizen; en eveneens waar - Mechelen, Bazel of elders - deze Vlaamse vertaling opgesteld werd. Deze reizen zouden meteen de Franse standplaatsen, door Dodoens aangegeven in deze vertaling, gepast verklaren.

Zo deze beschouwingen voor sommige historici geen absoluut apodictisch bewijs leveren voor de historiciteit van deze jeugdreizen, kunnen zij heden alleen door nieuwe en onweerlegbare contra-feiten weerlegd worden.

III. *Verblijf in de "Lange Schepstraete" te Mechelen*

1. Eerste huwelijk van Rembert Dodoens

Over de periode tussen zijn licentie-promotie (10 september 1535) en

zijn legitimatie (16 september 1539), liggen weinig historische gegevens voor. Zeer waarschijnlijk bereidde Dodoens in deze periode zijn doctoraat voor in de geneeskunde, en verbleef hij daarna bij zijn moeder in het oudershuis van de Bruul.

Zeker verkreeg hij in november 1538 zijn legitimatiebrief, ondertekend door de gevolmachtigde ambtenaar De la Sauch. De registratie van deze brief dateert waarschijnlijk van 16 september 1539 (mogelijk reeds op 15 mei van hetzelfde jaar).

In oktober 1539 werd het huwelijk van Rembert Dodoens en Katharina De Bruyn officieel ingezegend. Dodoens was amper 22 jaar oud. De echtgenote, Katharina De Bruyn, was de dochter van Antoon De Bruyn, curator van de keizerlijke artillerie en tesorier van het oorlogsbudget van Karel V.

Bijna onmiddellijk na hun huwelijk werden Rembert Dodoens en zijn echtgenote opgenomen in de Sint-Sebastiaansgilde te Mechelen. Gesticht in 1506 door Margareta van Oostenrijk, in Pont d'Ain (Bresse), werd de zetel van deze broederschap overgebracht naar de Sint-Pieterskerk te Mechelen. Tot dit genootschap werden hoofdzakelijk leden van de hofhouding van de goevernante en voorname ingezetenen van de stad toegelaten. Ook toont dit lidmaatschap, zowel als zijn huwelijk, aan dat de nog jonge Rembert Dodoens zeer snel tot de voorname middens van de toenmalige hoofdstad der Nederlanden toegang had.

Dat deze opname bijna onmiddellijk na zijn legitimatie gebeurde, zou moeilijk te verklaren zijn, mocht zijn moeder, Ursule Roelants, niet tot de « begoede » Mechelse burgerij behoord hebben; dit veronderstelt dat het huwelijk van Denys van Leeuwaarden, Dodoens' vader, met Ursule Roelants geen « mésaillance » was; wat dan weer een mogelijke verwantschap met de Mechelse dokters-dynastie Roelants niet in de weg staat, wel integendeel.

Dodoens woonde met zijn vrouw, gedurende 15 à 16 jaar, in de Langhe Schepstraete - de huidige Lange Schipstraat - te Mechelen; waarschijnlijk in de nabijheid en langs de kant van het huidige Lekkernijstraatje, waarin Denys Dodoens meerdere kleine woningen aangekocht had. Hier werden zijn vier kinderen geboren: Ursula, Antonia, Denys en Rembert.

Ursula, naar Remberts moeder genaamd, werd geboren rond 1544. Zij vergezelde haar vader naar Wenen in 1574, waar zij huwde met een hoge beambte van het hof van aartshertog Ernest. In 1592 was zij weduwe.

Antonia, genaamd naar vader De Bruyn, huwde Antoon SanTERS, de

procurator van de Grote Raad. In 1585 was zij weduwe; zij leefde nog in 1592, evenals haar drie kinderen Rembert, Antonia en Christina.

Denys Dodoens, genaamd naar zijn vaderlijke grootvader, en geboren rond 1548, was in 1570 in dienst van Porus des Mares, de secretaris van de Grote Raad. Hij overleed betrekkelijk jong, waarschijnlijk kort voor zijn moeder.

Rembert Dodoens jr. - waarschijnlijk de oudste zoon - werd eveneens geneesheer. Zijn groot verteer en riskante financiële praktijken hebben veel moeilijkheden aan zijn vader berokkend. Hij verbleef tijdelijk in Italië, o.m. te Padua; waar hij, verdacht van ketterij, gearresteerd werd; blijkbaar zonder erge gevolgen, want hij werd nadien hofmedecijn te Wenen, zoals weleer zijn vader. Hij overleed te Rome in 1609, in dienst van een Italiaans prins. Hij had zich met zijn vader verzoend, kort voor het overlijden van deze laatste. Zijn dochter Liesbeth huwde met de genaamde Van Ravelingen van Brugge.

Dodoens publiceerde meerdere werken tijdens zijn verblijf in de «Langhe Schepstraete», nl. meerdere almanakken; mogelijk ook de Vlaamse vertaling van het Fuchsiaans herbarium (1543); de verbeterde Latijnse vertaling van het Koortsenboek van Paulus Aegineta (1543) - in feite een onderdeel van het gynaecologisch traktaat van deze auteur; een kosmografisch traktaat (1548); een bondige menselijke Anatomie (1550); drie voorbereidende separaten van het *Cruydeboek* (1552, 1553 en 1554), en uiteindelijk het *Cruydeboek* zelf.

2. De genese van het Cruydeboek

Het initiatief voor dit herbarium zou, volgens Dodoens' eigen woorden, niet van hem zelf uitgegaan zijn, maar wel van de Antwerpse drukker Jan Van der Loe. Dodoens schreef inderdaad in de voorrede tot de tweede uitgave van zijn *Trium priorum de stirpium historiae commentariorum imagines* (1559): *Excercuimus et nos in hoc studii genere quando juvenilis ferebat aetas, et per artis medicinae exercitum licuit: non tamen eo animo, ut de scripti alicujus editione cogitaremus; sed cognoscendae tantummodo de simplicis medicinae studii. Neque ad scribendum umquam animam appulissem, nisi Joannes Loeus Antverpiensis typographus, quo familiari utebar amico, a me impetrasset ut vernaculo dialecto stirpium earum historiam prosequeretur quae in cognitionem meam venissent.*

Deze Dodoniaanse passus, alhoewel niet volledig expliciet, laat toch duidelijk de drie volgende punten uitschijnen:

1° Drukker Jan Van der Loe, met wie Dodoens amicale relaties onderhield, heeft deze aangespoord een Nederlandstalig herbarium op te stellen, bevattende de planten die Dodoens bekend waren.

2° Dodoens zelf had de bedoeling niet een zulkdanig uitgebreid botanisch-medisch herbarium op te stellen;

3° niettegenstaande hij, in zijn jeugdperiode - *juvenilis aetus*, - zich zeer op de studie van de botanie toegelegd had, niet met het inzicht een herbarium uit te geven, maar uitsluitend met medische bedoelingen. Door die «jeugdperiode» bedoelt Dodoens zeker het begin van zijn medische carrière, want hij voegt er expliciet bij «voor zover zijn medische praktijk het toeliet» (et per artis medicae exercitium licuit). Mogelijk maakt Dodoens hier een verborgen allusie op zijn Vlaamse vertaling van het Fuchsiaans herbarium.

Dat het initiatief van het *Cruydeboeck* uitging van drukker Jan Van der Loe is goed mogelijk. Beter dan wie ook, was deze bewust van de goede kansen van een Vlaams herbarium. Inderdaad, na de Vlaamse vertaling van de *Ortus sanitatis*, door De Grave in 1523 te Antwerpen uitgegeven, en na de Vlaamse - Dodoniaanse - vertaling van de Fuchsiaanse *Stirpium historia* van 1543, was geen Nederlandstalig herbarium meer verschenen. Mogelijk gaf Jan Van der Loe, op de hoogte van de Dodoniaanse vertaling: *Dboeck der Cruyden*, een goede commerciële kans aan een nieuw Vlaams herbarium, opgesteld in hetzelfde genre en door dezelfde auteur.

Dodoens begon waarschijnlijk de redactie van het *Cruydeboeck* na de publikatie van zijn *Physiologices medicinae partis tabulae expeditae* van 1550. Dat hij er actief aan doorgewerkt heeft, blijkt uit het spoedig opeenvolgen van de drie voorbereidende separaten van 1552, 1553 en 1554; nog in hetzelfde jaar 1554 gevolgd door de publikatie van het volledig *Cruydeboeck*.

3. De geneeskundige stadsdienst (1541[1548]-1574)

Vanaf 1541 was Dodoens in stadsdienst als beëdigd stadsge neesheer. Hij getuigt dit zelf in een brief van 1566 aan het stadsmagistraat gericht, waarin hij letterlijk schrijft: «geeft ootmoedelijk te kennen Ex. Heren meester Rembertus Dodoens Medicyn deser Uwer Stadt van Mechelen dat hij in den eede en dienst der Stadt geweest es omtrent 25 jaeren, te weten van het jaer 1541». De stadsrekeningen vermelden hem slechts in deze functie vanaf 1548.

De verplichtingen der stadsmedici ondergingen menige wijzigingen in de loop der jaren. Ten tijde van Dodoens waren zij praktisch de enige die een dokterspraktijk binnen de stad uitoefenden (volgens sommige historici: mochten uitoefenen). Bij hun indiensttreding zwoeren zij eerbiediging van eenieders rechten, trouw aan het katholiek geloof, en de nodige geneeskundige zorgen (hoofdzakelijk aderlaten en pleisterleggen) aan de stedelingen. Voor deze diensten betaalde de stad een vaste bezoldiging en kende bovendien bepaalde materiële voordelen toe.

Bij deze normale verplichtingen voegden er zich nog uitzonderlijke, waarvoor de stadsgeneesheren ook afzonderlijk vergoed werden, b.v. de

geneeskundige zorgen bij besmettelijke ziekten, de verzorging van gekwetsten en zwakzinnigen, de lijkschouwingen, het toezicht op chirurgijns, apothekers en vroedvrouwen, en het bijwonen van scherpe examinaties.

Ten tijde van Dodoens waren deze opdrachten verdeeld over de verscheidene stadsmedici. De armenzorg, de hospitaaldienst en het toezicht op besmettelijke ziekten waren drie afzonderlijke diensten. Het is niet bekend welke van deze taken Rembert Dodoens uitgeoefend heeft in zijn 33-jarige stadsdienst.

Door hun prestige en sociale functies bekleedden de beëdigde stadsmedici een ereplaats in de gemeentelijke hiërarchie; bij de publieke plechtigheden volgden zij onmiddellijk de stadsschout, voor alle andere dignitarissen.

IV. *Verblijf in de Augustijnenstraat*

Kort na de publikatie van het *Cruydeboeck*, kocht Rembert Dodoens twee huizen in de Augustijnenstraat, het toenmalige voornaamste stadskwartier. De lening, die hij hiervoor moest opnemen, werd na korte jaren afbetaald.

In zijn nieuwe woning zette Dodoens onvermoeid zijn wetenschappelijk werk verder. Na de Franse aangevulde vertaling van het *Cruydeboeck* (1557), bereidde hij de tweede vermeerderde uitgave van het Vlaamse *Cruydeboeck* voor, die in 1563 verscheen, één jaar voor het verstrijken van het tienjarig privilegium. Hiermede verhinderde Dodoens dat zijn *Cruydeboeck* financieel, en mogelijk ook wetenschappelijk, misbruikt zou worden bij gemis aan wettelijke bescherming, en praktisch iedereen het straffeloos zou mogen uitgeven, zelfs zonder vermelden van auteursnaam.

In deze periode wordt Dodoens eveneens kandidaat gesteld voor twee vooraanstaande functies: in 1557 een professoraat te Leuven, en in 1568 de functie van koninklijke lijfarts te Madrid. Geen van beide aanbiedingen kende een gunstig gevolg.

1. Dodoens' kandidatuur voor een professoraat te Leuven

In hetzelfde jaar - 1557 - van de publikatie van de Dodoniaanse *Histoire des plantes*, wordt Dodoens voorgedragen als kandidaat-professor in de geneeskunde te Leuven. Alhoewel alle facetten van deze kwestie nog niet opgehelderd werden, loont het de moeite het verloop van de onderhandelingen, voor zover tenminste bekend, uiteen te zetten.

Vanaf haar stichting had de universiteit vier professoren-geneesheren in dienst: twee *prebendati* en twee *ordinarii*; de eerste betaald op de

opbrengst der kapittel-eigendommen, de tweede rechtstreeks door de stad. De twee toenmalige professoren *ordinarii*, Arnold Noot en Leonard Willemaers, werden ontslagen op kerstdag 1542, een uiterst zeldzaam feit in de geschiedenis van de universiteit. Als redenen hiervoor werden de talrijke niet verantwoorde afwezigheden van deze professoren aangehaald, alhoewel, tenminste Willemaers, zich wel liet vervangen door «geaggregeerde» plaatsvervangers.

Zoals hoger uiteengezet werd, lagen de redenen voor deze uitzonderlijke maatregel heel wat dieper, nl. bij de broodnodige reorganisatie van het medisch onderwijs te Leuven. Alleen De Dryver (Thriverius) werd als professor *ordinarius* benoemd, in vervanging van de twee professoren Noot en Willemaers. Bij zijn overlijden in 1554 werd De Dryver opgevolgd door Willem Beernaerts van Tielt. Deze scheen echter niet opgewassen tegen deze zware opvolging, zodat het Leuvens magistraat de heroprichting van de tweede leerstoel ernstig in overweging nam en hiervoor een bekwame kandidaat zocht. Hierbij trad Dodoens' neef, Joachim Hopper, op dit ogenblik secretaris van de Grote Raad, zeer actief op.

In zijn brief van 13 januari 1557 aan Viglius, de voorzitter van de Geheime Keizerlijke Raad, bepleit Hopper de heroprichting van de tweede leerstoel, waarbij de geneeskunde meer fundamenteel zou onderwezen worden met inbegrip van een anatomie-practicum in de winter, en een geneeskundig botanie-practicum in de zomer. Dodoens wordt hierbij als een zeer bekwaam kandidaat vermeld.

In april van hetzelfde jaar bepleit Hopper persoonlijk bij burgemeester Gravius van Leuven de reorganisatie van een jaarlijkse lessencursus in de Geneeskunde, de medische Botanie, de Anatomie en het Klinisch practicum. Gravius verklaart zich wel principieel akkoord, maar beweert de onkosten niet te kunnen dragen, en bovendien geen geschikte kandidaat te kennen. Hierop stelt Hopper Dodoens als de meest bekwame man voor, en laat verstaan dat Viglius een deel der onkosten wil overnemen als de stad eveneens in de bezoldiging tussenkomt. Gravius belooft de zaak aan de decuriones van Leuven voor te leggen; en hij voorziet dat deze de bezoldiging tot 200 daalders wel zullen aanvullen, als Viglius minstens honderd daalders wil bijdragen. Wel merkt hij hierbij op dat alsdan de bezoldiging van Willem Beernaerts ook moet verhoogd worden, daar deze zijn lessen tot ieders voldoening geeft. Dit alles wordt door Hopper aan Viglius doorgegeven op 26 april 1557. Korte dagen later betuigt Hopper - in een nieuw schrijven aan Viglius - zijn genoegen dat Dodoens op hem (Viglius) zulk een uitstekende indruk gelaten heeft; waarschijnlijk bij een persoonlijk bezoek van Dodoens aan Viglius. Hierbij verzekert Hopper opnieuw aan Viglius dat, zo het Leuvens magistraat verlangt de zaak met hem (Viglius) verder te behandelen, Dodoens zonder het minste voorbehoud mag voorgesteld worden als een uitzonderlijk bekwaam en geleerd dokter, en bovendien zeer toegewijd en ten zeerste bespraakt (*facundus*).

Enkele dagen later, op 3 mei 1557, meldt Hopper aan Viglius dat de Leuvense stadssecretaris, Bartholomeus Van Heetvelde, de dag voordien - dus op 2 mei 1557 - zich bij de oude stadsmedicus Joachim Roelants persoonlijk gaan bevragen was over de degelijkheid van Dodoens, opdat de beoordeling van Dodoens' geschiktheid voor een universitaire aanstelling, niet alleen op zijn (Hoppers) getuigenis zou berusten; en dat Van Heetvelde, na de goede inlichtingen van Joachim Roelants, persoonlijk ten huize Dodoens' de voorwaarden ener mogelijke benoeming besproken heeft. Hierbij eiste Van Heetvelde, in eerste instantie, dat Dodoens Leuven niet zou verlaten buiten de vakantiedagen; een volkomen begrijpelijke eis na de moeilijkheden met de afgezette professoren Willemaers en Noot. Van Heetvelde vergde, in naam van het Leuvens magistratuur, dat Dodoens cursus zou geven in de geneeskunde, en bovendien 's zomers practicum in de medische botanie en 's winters practicum in de snijkamer. Bovendien zou hij kliniek geven aan gevorderde studenten, en regelmatig de medische *disputationes* leiden.

Op de eis van Dodoens dat de stad evenveel zou betalen als de koninklijke schatkist, antwoordde Van Heetvelde dat de stad Dodoens' wedde kon aanvullen tot 250 daalders, maar niet tot 280. Dit laat veronderstellen dat de schatkist 140 daalders toegezegd had. Voor de overige dertig daalders moest hij eerst onderhandelen met het Leuvens magistratuur, en in geval van weigering, met Viglius zelf. Dodoens ging hiermede volledig akkoord, en vroeg Hopper, die bij het onderhoud aanwezig was, Viglius hartelijk te willen danken, in afwachting dat hij persoonlijk Viglius zijn dank zou betuigen. Tot hier de versie van Hopper.

In zijn schrijven van 27 mei aan Viglius geeft Dodoens een enigszins andere versie. Tussen Van Heetvelde en hem zou, in aanwezigheid van Hopper, een volledig akkoord bereikt zijn. Dodoens zou viermaal per week college geven, op dagen aan te duiden door het Leuvens magistratuur; of, als zijn persoonlijke bezigheden dat verhinderden, op andere dagen naar Dodoens' keuze. Als loon zou hij 200 Philippus-daalders ontvangen. Wel had hij het dubbel gevraagd; maar hij zou met 200 Philippus-daalders genoegen nemen, in de mening dat hij, buiten zijn college-dagen, de vrije beschikking over zijn tijd en verplaatsingen zou hebben. Voorlopig had hij zelfs met Van Heetvelde afgesproken in oktober in dienst te treden.

Later verzocht Dodoens zijn neef Hopper aan Van Heetvelde schriftelijk te melden dat hij, bij nader toezicht, verkoos op Sint-Jansdag (24 juni) in dienst te treden; teneinde overleg te plegen met zijn collega's over de verdeling van de stof; en eveneens om zijn studenten op de kliniek-praktijk voor te bereiden door een samenvatting over de algemene pathologie. Zeer gepast oordeelde Dodoens hierbij de kliniek-praktijk door een aangepaste theoretische uiteenzetting te laten voorafgaan.

Dat ook Hopper de zaak als afgedaan beschouwde blijkt uit diens brief van 10 mei 1557 aan Viglius, waarin hij melding maakt van zijn schrijven aan Van Heetvelde om uit te zien naar een gepaste woning voor Dodoens.

Deze brief van Hopper aan Van Heetvelde werd zeker besteld; toch bleef hij onbeantwoord; niettegenstaande dat Van Heetvelde met Hopper ondertussen nog meerdere andere zaken te behandelen kreeg.

Inmiddels vernam Dodoens, langs een vriend, dat het Leuvens magistraat een andere kandidaat zocht. Ten eerste hierover verwonderd en gebolgen, temeer dat het nieuws van zijn benoeming bekend geraakt was te Mechelen, melde hij schriftelijk zijn ongenoegen hierover aan Viglius.

Wat ondertussen feitelijk gebeurde, bleef tot heden onbekend. Wel bezochten, op 13 juni 1557, ridder Jan van den Tempel, samen met Bartholomeus Van Heetvelde, Dodoens te Mechelen, om nieuwe voorwaarden te bedingen. Aanvankelijk wilden beide Leuvense onderhandelars 150 daalders toestaan als bezoldiging, uiteindelijk gingen zij akkoord met 200 daalders als uiterste toegeving. Daarna gaven zij lezing van de nieuwe voorwaarden, die Dodoens ten eerste mishaaagden. Inderdaad Willem Beernaerts en de nieuwe te benoemen professor moesten door een identiek contract geëngageerd worden, en dus een gelijke bezoldiging genieten. Beernaerts had reeds, op 11 juni, zijn instemming hiermede betuigd. Beide professoren zouden bovendien elke dag, met uitzondering van de feestdagen, college geven over de geneeskundige plantkunde en de geneeskunde. Om beurten zouden zij met de studenten de hospitalen bezoeken, anatomisch practicum geven, en om de veertien dagen de *disputationes* leiden. Geen van beiden mocht de stad op werkdagen verlaten, zonder toelating van beide burgemeesters. Het aantal verlofdagen werd gevoelig verminderd, doordat op de hondsdagen en de mistige herfst dagen de colleges moesten doorgaan. Alleen de dagen rond Pasen en Kerstmis bleven vrij. Uiteindelijk beperkte het Leuvens magistraat het contract tot slechts zes jaren, en reserveerde zich bovendien het recht van doorzenden na drie jaren.

Ten eerste teleurgesteld, bijzonder door de twee laatste punten, vroeg Dodoens aan de onderhandelars hun condities schriftelijk aan Viglius voor te leggen, daar hij niets tegen de beslissing van deze laatste wilde doen. Hij bleef echter bij een eis van 300 daalders als minimum-loon.

In zijn schrijven aan Viglius onderlijnt Dodoens het ongerijmde dat Beernaerts en hijzelf éénzelfde stof zouden doceren aan zelfde studenten. Hij beschouwt dit als de uitvlucht om het reeds aangegane contract te verbreken: "*sed hoc colore, ut existimo, voluerant antea actis renunciare.*"

In zijn laatste brief aan Viglius, gedateerd van 1 juli 1557, meldt Dodoens dat Van Heetvelde hem, op 24 juni 1557, toch nog 250 daalders aangeboden heeft; maar dat hij zijn eis van 300 daalders handhaafde. Temeer daar hij vernomen had dat het Leuvens magistraat deze som van 300 daalders ook aan andere kandidaten zou aangeboden hebben. Hij eiste bovendien verlof op hondsdagen en mistige herfstdagen, en vroeg dat de toelating om Leuven te verlaten slechts aan één van de twee burgemeesters zou moeten gevraagd worden, en niet aan beide. Hij verwerpt uiteindelijk, na afspraak met Hopper, de mogelijkheid om na drie jaar doorgezonden te worden.

Ondertussen had Hopper, in een schrijven van 26 juni, aan Viglius zijn ongenoegen betoond over de onberedeneerde of dubbelzinnige houding van het Leuvens magistraat in deze aangelegenheid; er bijvoegend dat dit er maar op uit is zoveel mogelijk onkosten naar de koninklijke schatkist door te schuiven, en alzo de stadsuitgaven te verminderen. Hopper voegde er terecht bij dat een zulke houding geenszins het universitair onderwijs kon bevorderen.

Verdere officiële gegevens over deze zaak zijn niet bekend. In elk geval, noch Dodoens, noch een andere kandidaat werd benoemd.

Een historische interpretatie van deze klaarblijkelijk onvolledige gegevens blijft voorlopig delicaat; zij laten slechts voorlopige veronderstellingen toe. Deze kunnen als volgt aangegeven worden.

Zowel de universitaire onderhandelaars als Dodoens, Hopper en Viglius, waren op de hoogte van de faling van het professoraat van Noot en Willemaers, en de emigratie van meerdere Leuvense studenten naar Parijs, waar het medisch en bijzonder het anatomie-onderwijs beter verzorgd werden.

Het is dan ook zeer aanvaardbaar dat de Leuvense onderhandelaars de wetenschappelijke waarde van de kandidaten sterk in acht namen. Temeer daar de onmiddellijke opvolger van Noot en Willemaers een uitzonderlijk toegewijd intellectueel was, en dit reeds lang bewezen had door zijn onverzettelijke oppositie tegen het gedegradeerd onderwijs van Noot en Willemaers. Anderzijds schijnt de opvolging van Dryver te zwaar geweest te zijn voor een enkele persoon, in casu Willem Beernaerts, zodat de heroprichting van een vierde leerstoel in de medicijnen hoogst wenselijk was.

Wie nu het effectieve initiatief genomen heeft voor het herstel van deze vierde leerstoel, blijkt geenszins uit de gekende documenten. Waren het de universiteitsverantwoordelijken zelf? Geen enkel document voor deze mogelijkheden schijnt heden bekend. Al blijft deze hypothese de meest waarschijnlijke; en zou zij ook de meest logische geweest zijn.

Was het Hopper, al of niet in opdracht van Viglius? Mogelijk; temeer daar het eerste gekende document in deze kwestie door Hopper opgesteld was, en hij hierin sterk de wetenschappelijke noodzaak van een familieverwante naar voor bracht, die ten andere sterk te verdedigen was.

Handelde Hopper onder impuls van Dodoens zelf? Mogelijk, maar geenszins bewezen. Wel was Dodoens, als oud-student van Noot en Willemaers, maar al te goed op de hoogte van de minder interessante toestand van de medische faculteit te Leuven, evenals van de hieruit volgende studentenrellen, als van het wetenschappelijk verlies dat Leuven leed bij het verdwijnen van Jeremias Dryver. Geen enkele positieve aanduiding pleit echter voor een zulke hypothese.

De onderhandelingen zelf schenen aanvankelijk vlot te verlopen. Dodoens kreeg in een eerste ronde praktisch geheel voldoening voor zijn betrekkelijk hoge eisen, zowel de financiële als programmatische.

Wat echter mis gegaan is na de eerste overeenkomst, blijft voorlopig onduidelijk. Dodoens scheen aanvankelijk zelfzeker. Dat hij bewust hoge eisen stelde, blijkt uit zijn belangrijke toegevingen bij de tweede reeks onderhandelingen; wat meteen aanduidt dat hij op deze benoeming gesteld was, en er wat voor over had. Dit laatste wordt nog bevestigd door het feit dat Dodoens nog maar kort geleden een grote woonst in Mechelen aangekocht had en zich hiervoor in de schuld gestoken had.

Dat het Leuvens magistrat op een gelijke bezoldiging voor de twee professoren in de geneeskunde stond, was totaal verantwoord.

Ten laatste sprongen de onderhandelingen definitief af op het loon in speciën; waar de universiteit in een laatste poging 250 daalders aanbood, en Dodoens 300 daalders bleef eisen. Op praktisch alle andere eisen had Dodoens toegegeven.

De grote ontstemming van Hopper en ook van Viglius, schijnt wel te pleiten voor de stelling dat de stad Leuven te veel financiële lasten wilde afschuiven op het landelijk bestuur. Wellicht heeft Viglius hieraan definitief willen paal en perk stellen. Spijtig tot groot wetenschappelijk nadeel van de Leuvense universiteit. Het landsbestuur liep hierbij geen directe financiële schade op. En voor Dodoens en de botanische wetenschap was het misschien een gunstige zaak. Dodoens werd reeds te hoog gewaardeerd om nog een universitaire afstraling nodig te hebben. En de botanische wetenschap voer er ten laatste goed bij; Dodoens' vrije tijd kwam integraal ten goede aan deze wetenschap.

De grote verliezer in deze zaak bleef de Leuvense universiteit, die de kans miste haar gehavende medische faam te herstellen. Dat zij hiervoor Dodoens aanzocht, pleit voor de reeds verworven reputatie van deze laatste; temeer daar de universitaire onderhandelaars zich uiterst voor-

zichtig en kieskeurig toonden, na het ongelukkige Noot- en Willemaers-experiment. In elk geval blijft het vacant houden van deze vierde leerstoel wetenschappelijk onbegrijpelijk en zelfs onverantwoord.

2. Aanbod van de functie van koninklijke lijfarts in Spanje

In 1568 deed het Spaanse hof een beroep op Rembert Dodoens voor de functie van koninklijke lijfarts, in vervanging van André van Wesele (Vesalius). De onderhandelingen sleepten jarenlang aan, deels wellicht omdat de aangeboden financiële voorwaarden niet voldeden, deels ook door de oppositie van de Spaanse adel, en bijzonder van de hertog Alva, tegen te talrijke Vlaamse benoemingen aan het Spaanse hof. Toestand die ten lange laatste zijn oorsprong vond in de Vlaamse afkomst van Karel V, de koning van Spanje. Filips II had deze politiek in zekere mate verplicht voortgezet omwille van het bestuur van de ver afgelegen Nederlandstalige gewesten.

3. Tegenspoed

Kort voor 1572 brak een zwarte periode aan voor de Mechelse botanicus. Eerst overleed zijn zoon Denys, in dienst bij Porus des Mares, de secretaris van de Grote Raad. In april 1572 verloor Dodoens zijn echtgenote, Katharina De Bruyn, na bijna 33 jaar huwelijk. In september 1572 werd zijn rijke woning leeggeplunderd door de Spaanse soldateska, bij de eerste plundering van Mechelen.

In geldnood, niet wetende hoe zich te redden in een totaal ontredde stad, vroeg Dodoens de tussenkomst van Hopper voor de vacant gebleven functie van koninklijke lijfarts te Madrid. Wellicht in afwachting hiervan hernam Dodoens zijn medische zowel als botanische activiteit en publiceerde zelfs, in 1574 bij Plantijn te Antwerpen, het vierde voorbereidend separaat voor zijn Latijns herbarium, nl. de *Purgantium aliarumque herbarum... historia libri quatuor*, dat hij opdroeg aan koning Filips II van Spanje; wellicht in de hoop van een benoeming te Madrid. Dat Dodoens nog die hoop koesterde, schijnt bevestigd door de verhoging van zijn jaargeld als stadsarts door het stadsbestuur, dat hem te Mechelen wilde houden.

V. Dodoens keizerlijk lijfarts te Wenen

Wat er zich juist heeft afgespeeld is niet bekend; maar in hetzelfde jaar 1574 aanvaardde Dodoens de functie van keizerlijke lijfarts te Wenen, schijnbaar onder voordelige voorwaarden. Hij nam daar de opvolging van een andere Vlaamse geneesheer, Nikolaas Biesius.

Mogelijk is zijn neef Joachim Hopper hier eveneens op de een of andere manier tussengekomen; en wellicht ook Charles de l'Escluse, die reeds meer dan een jaar aan het keizerlijke hof vertoefde, en sinds 1556

met Dodoens bevriend was en zelfs te Mechelen vertoefde voor de Franse vertaling van het *Cruydeboek*. Clusius beschouwde ten andere Dodoens als één der meest bekwame en geleerde geneesheren van zijn tijd: "*Medicus celebrer*" schrijft hij aan zijn vriend Joachim Camerarius van Regensburg. Clusius vertoonde zich ook ten zeerste ingenomen met de reis van zijn Mechelse vriend, en regelde zelfs het vervoer van Dodoens' bagage.

Dodoens verliet Mechelen in het begin van september 1574. Hij ontmoette Joachim Camerarius op de najaarsbeurs te Frankfort, en reisde verder over Nürnberg naar Wenen, waar hij eind september aankwam. Keizer Maximiliaan ontving hem in audiëntie op zondag 11 oktober, en verhief hem in de adelstand.

Van februari tot augustus 1575 verbleef Dodoens te Praag, in het gevolg van de keizer; om over Regensburg naar Wenen terug te keren in november. Deze reizen lieten hem de gelegenheid een rijke oogst van nieuwe planten op te doen.

Begin mei 1576 ging hij een tweede huwelijk aan met de genaamde Maria Saerinen, zeer waarschijnlijk een Oostenrijkse. Uit dit huwelijk werd hem nog een dochtertje, Jeanne, geboren.

VI. *Verblijf te Keulen*

Maximiliaan II overleed op 12 oktober 1576. Hij werd opgevolgd door de streng-katholieke Rudolf II. In de eerstvolgende maanden werden tientallen protestants-gezinde hofambtenaren ontslagen; onder hen Charles de l'Escluse en Krato von Kraftheim, de tweede lijfarts van de keizer. Dodoens werd helemaal niet verontrust; maar vroeg ontslag uit vrije wil omdat hij verlangde terug te keren naar zijn vaderland, gepraamd door zijn vrienden, die hem op de hoogte brachten van het slechte beheer van zijn goederen door zijn lasthebbers, en van de minder eerlijke praktijken van zijn zoon Rembert; en hem bovendien verwittigden dat zijn eigendommen als «verlaten goed» konden aangeslagen worden. Ingevolge hiervan vroeg Dodoens toelating aan de keizer, op het einde van 1577, om naar zijn vaderland terug te keren. Hij moest nochtans - tot zijn grote ergernis - wachten tot maart 1578 alvorens een deel van zijn achterstallig loon op te trekken en voor de rest een schuldvordering te krijgen op een belangrijk Vlaamse handelaar.

Dodoens verliet Wenen op 11 maart 1578. Zeer onrustwekkende geruchten over de politieke toestand in de Vlaamse gewesten hielden hem echter tot oktober 1581 te Keulen op. En gelukkig ook, want in april 1580 werd Mechelen een tweede maal op even wrede wijze geplunderd, ditmaal door de Staatsen.

Dodoens verwierf zich spoedig een behoorlijk cliënteel te Keulen. Hij schreef inderdaad in december 1580 aan Krato von Kraftheim, zijn

vroegere Weense collega, dat hij van zijn geneeskundige praktijk leefde: « Me alit ars medica ». Hij trof in Keulen meerdere uitwijkelingen aan uit zijn geboortestreek en knoopte betrekkingen aan met lokale ingezetenen. Hij verzorgde er de echtgenote van zijn vriend, de Friese historicus Soefferd Peters (Suffridus Petri); en werd eveneens ontboden bij Alexander Farnese, de hertog van Parma, die tijdens het beleg van Maastricht aan pestbuilen leed.

Tijdens zijn Keuls verblijf publiceerde hij meerdere medische geschriften, evenals zijn Wijnstok-monografie: *Historia vitis vinique et stirpium nonnullarum aliarum*, gebundeld met een overzicht van de merkwaardige ziektegevallen uit zijn geneeskundige loopbaan, onder de titel: *Medicinalium observationum exempla rara*. Dit laatste was opgedragen aan de keurvorst Daniel, aartsbisschop van Mainz.

Ook tijdens zijn verblijf te Keulen verscheen, in 1578, de eerste Engelse vertaling van het *Cruydeboek*, opgesteld door Lyte naar de Franse versie van Charles de l'Escluse, en gedrukt te Antwerpen bij Hendrik Van der Loe, de zoon van Dodoens' eerste uitgever Jan Van der Loe, overleden in 1568. Deze vertaling was geïllustreerd door dezelfde afbeeldingen van het *Cruydeboek*.

VII. *Verblijf te Antwerpen*

Einde oktober 1581 reisde Dodoens eindelijk naar Mechelen, waar hij op 25 oktober een uitvoerig onderhoud had met notaris Van de Venne. Uit het nazicht van het beheer zijner goederen bleek dat hij voor aanzienlijke sommen benadeeld was.

Dodoens schijnt slechts enkele dagen te Mechelen vertoefd te hebben. Hij vestigde zich te Antwerpen, waarschijnlijk om de publikatie van zijn meesterwerk de - *Stirpium historiae pemptades sex* - van nabij te volgen. Uit een brief aan Justus Lipsius is bekend dat Dodoens er een huurhuis betrok.

Dit standaardwerk, voltooid in 1582, werd opgedragen aan het magistraat van Antwerpen, dat hem hiervoor 400 florijnen subsidie verleende. Het verscheen in 1583 bij Christoffel Plantijn. Het was de vrucht van minstens veertig jaar botanische natuurvorsing.

Einde 1582 kwamen de curatoren van de Leidense universiteit hem een leerstoel in de medicijnen aanbieden. Dodoens heeft dit aanbod gretig aanvaard, temeer daar het schitterend betaald werd; en dat hem bovendien volledige gewetensvrijheid gegarandeerd werd, door het Leidense universiteitsreglement zelf.

VIII. *Verblijf en overlijden te Leiden*

Zo werd de 65-jarige geleerde belast met een cursus over inwendige ziekten. Hij doceerde iets meer dan twee jaar, nl. tot aan zijn overlijden op 10 maart 1585. Hij bleef actief tot het einde. Gedurende deze korte tijd bezorgde hij een tweede, bijgewerkte, editie van zijn *Cosmographica Isagoge* (1584), zoals de eerste opgedragen aan zijn neef Joachim Hopper; evenals een tweede uitgave van zijn *Medicinalium observationum exempla rara* (1584). Deze publikatie werd opgedragen aan baron Wolfgang Rumpf, chambellan van keizer Rudolf II. Bijzonder stelde hij nog een medische cursus op die postuum zou uitgegeven worden door twee van zijn studenten, onder de titel *Praxis medica*. Kort voor zijn overlijden had hij zich met zijn zoon verzoend.

Rembert Dodoens werd begraven in de O.L.Vrouwkerk te Leiden. Bij sloping van deze kerk op het einde der 19de eeuw, werd zijn epitaphium overgebracht naar de Lieve-Vrouw-kerk, waar het zich nu nog bevindt op de laatste zuil links bij de ingangspoort.

Kapittel II. Dodoens' persoonlijkheid

§ 1. KARAKTER- EN INTELLECTUELE ANALYSE

Dodoens bezat een algehele motivatie voor geneeskunde zowel als voor plantkunde, gepaard aan een enorme werkernergie. Hij beschikte bovendien over een superieur verstand, een nooit falend geheugen en een scherp observatievermogen, met een bijna onfeilbaar oordeel en een uitzonderlijke aanleg voor orde en classificatie. Nooit liet hij een onderwerp rusten voor hij het doorgrond had. Voortdurend verbeterde en werkte hij zijn geschriften bij.

Hij bezat een ongemeen grondige kennis van de botanische literatuur van zijn tijd. De inleiding van zijn *Stirpium historiae pemptades* vermeldt 206 botanische auteurs, zowel uit de Oudheid en Middeleeuwen als tijdgenoten. Onder deze laatste: Charles de l'Escluse, Konrad Gessner, Didier Erasmus, Eurich Cordus, Garcia ab Orto, Guillaume Rondelet, William Turner, Hermelaus Barbarus, Jeroom Bock, Johann Winter van Andernach, Jean de la Ruelle, Joseph Scaliger, Leonhard Fuchs, Mathieu de l'Obel, Pier Andrea Mattioli, Pierre Bellon, Pier de Crescenzi, Pierre Pena, Valerius Cordus.

Bijzonder zijn geheugen was ongemeen sterk. Suffridus getuigt dat Dodoens de stamboom en verwantschappen van de meeste Friese families uit het hoofd kende, zonder ooit in Friesland vertoefd te hebben. Suffridus geeft ten andere grif toe dat Dodoens hem also sterk geholpen heeft bij het opstellen van zijn geschiedenis van Friesland.

Zijn toewijding tot de wetenschap verdient dubbele bewondering, als men bedenkt dat Dodoens leefde en werkte in een tijd van oorlogen, politieke troebelen en hartstochtelijke godsdiensttwisten; die de gemoeienderen tot het paroxisme ophitsten en waarbij duizenden tijdgenoten have en leven verbeurd zagen.

Toch zijn deze gebeurtenissen niet onverschillig aan Dodoens voorbij gegaan. Integendeel, hij heeft deze kwesties bekeken met dezelfde ernst als de botanie en de geneeskunde, zijn houding bepaald en er onverbiddelijk getrouw aan gebleven. Trouwens zijn relaties met hoge rijksambtenaren als Viglius en Hopper, lieten hem niet toe onverschillig te blijven aan de schokkende gebeurtenissen van zijn land en tijd.

Men kan zich ten andere moeilijk inbeelden dat, als Charles de l'Escluse op terugreis uit Brussel, waar hij een actieve rol speelde in het Verbond der Edelen, drie dagen ten huize van Dodoens verbleef, er in de Augustijnenstraat geen woord over de politieke toestand zou gesproken zijn.

Dodoens bezat echter te veel zelfbeheersing en was te verstandig om zich onbesuisd te laten meeslepen. De meest schokkende gebeurtenissen vermochten niet hem lang van zijn studie weg te houden. Hij wist maar al te goed hoe zijn familie zelf generaties lang af te rekenen had met de sociaal-politieke Friese gebeurtenissen.

Dodoens was eveneens een koppige doordrijver, die zich nooit van zijn stuk liet brengen, wanneer hij zich éénmaal een opinie gevormd had.

Hij stond evenzeer op zijn rechten en scheen zelfs licht geraakt wanneer deze in 't gedrang kwamen. Dan vreesde hij niet zelf de aanval in te zetten. Verscheidene botsingen met confraters, apothekers en familieleden zijn bekend. De manier waarop hij zijn loon afdwingt van een wrekkige keizerlijke hofmeester te Wenen, getuigt in die zin. Terwijl de zachte en brave Clusius jaren lang wachten moest op zijn achterstallig loon, slaagt Dodoens erin na drie maanden een aanzienlijk voorschot in speciën en het overige in vorm van een schuldbekentenis van een Belgische handelaar in bezit te krijgen.

§ 2. DODOENS' GODSDIENSTOVERTUIGING

Meerdere wetenschappers van de 16de eeuw waren uitgesproken voorstanders van de hervorming; onder hen talrijke botanisten als Otto Brunfels, Jeroom Bock, Leonard Fuchs, Charles de l'Escluse en Mathieu de l'Obel. Dit werd ook wel eens beweerd van Rembert Dodoens. Men beriep zich hiervoor op één zijner zeldzame brieven aan het Mechels magistraat, waarin hij zou weigeren mede op te stappen in processies; evenals op het aanvaarden van een professoraat te Leiden; en zelfs op het feit dat hij zijn bijzonderste werk opdraagt aan het protestantse magistraat van Antwerpen. Dit is echter een verdraaien van de feiten;

ofwel een oppervlakkige en verkeerde interpretatie ervan. Inderdaad, een nauwkeurige analyse van deze «argumenten» weerlegt radikaal zulkdanige interpretaties. Ten eerste, in de brief aan het Mechels magistraat weigert Dodoens geenszins mede op te stappen in processies; wel weigert hij op te stappen als een andere en jongere collega ook hiertoe niet verplicht wordt. Zo blijkt deze brief een uiting van de bovengemelde prikkelbaarheid van een man overbelast door uiteenlopende botanische en medische activiteiten.

Zijn professoraat te Leiden heeft van Dodoens niet de minste geloofsverloochening gevorderd. De inrichters van deze wetenschappelijke instelling begrepen maar al te goed dat zij wetenschappelijk zouden falen, als aan de professoren enige filosofische verplichting opgelegd werd. Integendeel één van de artikels van het universitair reglement verbood alle «filosofische» discussies aan de geëngageerde professoren.

De opdracht van het groot Dodoniaans herbarium van 1583 aan het Antwerps protestantsgezind magistraat was expliciet of impliciet geëist door de zeer aanzienlijke subsidie van 400 florijnen, zonder dewelke het werk niet had kunnen gedrukt worden. Plantijn heeft zeker in deze aangelegenheid invloeden laten gelden. Ook kan er geen, al of niet verplichte, geloofsverloochening in gezien worden.

Tegenover deze enkele verkeerd geïnterpreteerde feiten staan talrijke aanduidingen, die alle getuigen van Dodoens' trouw aan het toenmaals genoemde oude geloof, en die zelfs alle verdenking van reformatiegezindheid uitsluiten.

1° De aanstelling in 1558 als kerkmeester aan de Sint-Pieterskerk te Mechelen en het vervullen van deze functie tot aan zijn emigratie in 1574 naar Wenen, betekent dat Dodoens gedurende het ganse Alva-bewind nooit verdacht werd van reformatie-sympathieën. Evenzo zijn kandidaatstelling - in 1557 - voor een professoraat te Leuven. Hier ook zou de universiteit nooit onderhandeld hebben met een «filosofisch» verdachte persoonlijkheid. Hetzelfde geldt voor zijn kandidatuur als lijfarts van Filips II. Bovendien is de waardering van Hopper en Viglius, mede van de hoogste staatsambtenaren van het Spaans bewind, onverklaarbaar met een reformatie-verdachte persoon.

2° Wanneer in 1576 de streng-katholieke keizer Rudolf II meerdere hogere reformatie-gezinde hofbedienden ontslaat, onder meer Charles de l'Escluse, blijft Dodoens onbemoeid.

3° Bovendien zijn al de Dodoens-publikaties, met uitzondering van het kruidboek van 1583, maar ook deze van zijn Leidense periode, opgedragen aan uitgesproken katholieke personaliteiten.

4° Dodoens' vriend, Charles de l'Escluse, getuigt meermaals en expliciet in zijn uitgebreide correspondentie van Dodoens' trouw aan het katholicisme.

5° In een brief van 22 september 1583 looft de streng roomse Arias Montanus, in dithyrambische bewoordingen, de Dodoniaanse *Stirpium historiae pemptades* van 1583; wat deze zeker niet zou gedaan hebben, mocht Dodoens reformatiegezind geweest zijn.

6° Uiteindelijk verdedigt Dodoens, in een brief uit het laatste deel van zijn leven, expliciet een zuiver rooms dogma, nl. de waarachtige aanwezigheid van Christus in het sacrament der autars; en dit met een overvloed van citaten uit de kerkleers Augustinus, Theodoretus en anderen; dat het geen twijfel overlaat dat Dodoens deze auteurs grondig nagelezen heeft.

§ 3. DODOENS' BOTANISCHE MEDEWERKERS

Dodoens heeft rechtstreeks en onrechtstreeks medewerkers gehad, zowel tekenaars en xylografen, als botanografen, die hem planten bezorgden of met hem in botanische correspondentie waren.

Meerdere tekenaars hebben medegewerkt aan de Dodoniaanse plantillustratie. Een vijfhonderdtal plantenaafbeeldingen van het eerste *Cruydeboek* (1554), werd overgenomen van Leonhard Fuchs. Zij waren naar de natuur getekend door Albert Meyer, op hout getekend door Heinrich Füllmauer, en in hout gesneden door Rodolph Speckle. De bijgevoegde planttekeningen van de latere *Cruydeboek*-uitgaven (1557 en 1563) werden naar de natuur getekend door de Mechelse planttekenaar Pieter Van der Borch, en in hout gesneden door Arnaud Nicolai. Plantijn heeft deze kunstenaars later in dienst genomen voor de uitvoering van het groot Dodoniaans herbarium van 1583, evenals voor de Lobeliaanse en Clusiaanse herbaria. Voor de uitvoering van deze werken had Plantijn bovendien nog Gerard van Kampen en Cornelis Müller als xylografen aangeworven.

Onder al deze medewerkers is Pieter Van der Borch, door Dodoens zelf te Mechelen ontdekt, de meest verdienstelijke. Hij voerde, voor rekening van Plantijn, minstens 3180 planttekeningen uit. Hierdoor is hij één der meest fertiele planttekenaars van zijn tijd. Zijn tekeningen zijn uitgevoerd in het tijd- en stijlloze naturalisme van Dürer.

Daarentegen eist Dodoens ook expliciet voor zich, de verdienste op een belangrijk aantal onbekende plant- en boomsoorten beschreven te hebben, en bovendien de verbetering van foutieve beschrijvingen van andere auteurs. Een passus in de voorrede van het herbarium van 1583 is hier betekenisvol: «*Desinant igitur morosi censores frustra aut temere hunc laborem a nobis susceptum criminari, quando nostra industria et opere huic scientiae non mediocris plantarum, fruticum ac arborum numerus antea a nemine, quod sciam, recentiorum traditarum, praeter omne quae ab errore vindicatae sunt quarum non exiguus quoque numerus est*». Dodoens verwerpt hier dus expliciet de nijdige kritiek van afgunstige criticasters,

die zijn botanische verdienste - het aantal nieuwe planten en bomen door hem met grote zorg en moeite beschreven en bekendgemaakt - trachten te minimaliseren en bovendien zijn overtalrijke verbeteringen van vroegere foutieve beschrijvingen door andere botanisten te negeren.

Deze nieuwe plantsoorten werden door Dodoens betrokken - meestal in gedroogde toestand - uit talrijke hovingen van vrienden of bekende botanisten. Dit blijkt duidelijk uit dezelfde voorrede van de *Stirpium Historiae pemptades sex*, waarin hij nominatim melding maakt van deze plantliefhebbers, zowel uit Italië en Duitsland als uit de Nederlandse gewesten. Tussen deze Jean de Briancon en dezes schoonzoon, Jan Van der Delft, uit Mechelen, de Brusselse apotheker Jean Boisot; Christiane Bertolf, de weduwe van Joachim Hopper; Jean Vreccom uit Brussel; Martin Tuleman van Utrecht; Pieter Coudenberg en Willem Andreas, apothekers te Antwerpen; de Mechelaars George Rhetius en Rafaël Coxie; Jacobo Antonio Cortuso uit Padua; Alfonso Pancius, de lijfarts van de hertog van Ferrara; Severius Gobelius, lijfarts van de koning van Denemarken; George Masius, lijfarts van de Palatijnse keurvorst.

Dodoens correspondeerde bovendien met de geneesheer-professor Caspar Hoffmann van Frankfort en Johann Aychholtz, geneesheer-professor te Wenen; met Adam Zaschslauw von Glasewitz en Achilles Cramer van Neisse.

Het is bovendien hoogst waarschijnlijk dat Dodoens meerdere nieuwe planten gekend heeft langs het herbarium van gedroogde planten van Charles de l'Escluse. In elk geval schreef Dodoens Clusius aan, hem een reeks planten te willen toesturen naar Leiden.

Het aantal nieuwe plantesoorten door Dodoens beschreven is moeilijk te bepalen. Verschillende schattingen liggen voor, sommige onwaarschijnlijk hoog, andere zekere geminimaliseerd. De opsomming van 110 soorten door Sprengel schijnt een absoluut minimum.

Kapitel III. Dodoens' wetenschappelijke activiteit

§ 1. DE BEOEFENDE WETENSCHAPPELIJKE DISCIPLINES

Rembert Dodoens was actief op het gebied van de kosmografie, de geneeskunde en bijzonder de plantkunde.

I. Hij schreef in 1548 een goed gestructureerd hoog-vulgariserend kosmografisch traktaat, getiteld *Cosmographia Isagoge*. Hij vermeldt wel hierin de toenmaals recente heliocentrische visie van Nicolaus Copernicus (1473-1543), zonder echter enig standpunt in deze kwestie in te nemen. Een enigszins bijgewerkte editie verscheen in 1584 te Leiden. Beide edities waren opgedragen aan zijn neef Joachim Hopper.

II. Op medisch gebied moeten volgende werken vermeld worden:

1° Een door Dodoens verbeterde versie van de Latijnse vertaling door Jan Winter (Gunterus) van het zevende boek - over de koortsen - van de *De re medica* van Paulus Aegineta, onder de titel: *Pauli Aegineti de febribus et iis quae febribus superveniunt; liber unus, Jo. Guintero interprete, nunc recens recognitus ac repurgatus per Rembertum Dodo-naeum* (Keulen, Neusz *alias* Novesianus, 1546).

2° Een bondig traktaat over de menselijke anatomie, ten behoeve van de apotheker- en chirurgijn-kandidaten, getiteld: *Physiologices medicinae partis tabulae expeditae* (1550). Een aanzienlijk verbeterde uitgave volgde in 1580.

3° Een nota over een geval van zenuwdepressie, opgenomen in de *Concilia medicinalia* van Lorentz Scholz (1583).

4° Een overzicht van de speciale ziektegevallen uit Dodoens' carrière, getiteld: *Medicinalium observationum exempla rara* (1581 en 1584).

III. Het botanisch œuvre van Rembert Dodoens kan in zekere mate opgevat worden als een ononderbroken wetenschappelijk aanvullen van zijn Vlaamse vertaling: *Den nieuwen Herbarius, dat is dboeck van den Cruyden*, van de Fuchsiaanse *Stirpium historia* (1542). Deze vertaling was uitgegeven in 1543, te Bazel, onder handtekening van Fuchs.

De vier grote etappes van dit œuvre kunnen als volgt aangegeven worden:

A. In 1554: het *Cruydeboek. In den welken die gheheele historie / dat es tgheslacht / Tfatsoen / naem / natuere / cracht / ende werckinghe van den Cruyden / niet alleen hier te lande wassende / maer oock van den vreemden in der Medecynen oorboorlyck / met grooten meesterlickheyt begrepen ende verclaert es / met der selfde Cruyden natuerlick naer dat lewen conterfeytsel daar by ghestelt*. Het was opgedragen aan de koningin douairière Maria van Hongarië, en uitgegeven door Jan Van der Loe te Antwerpen.

Deze eerste etappe was voorafgegaan of voorbereid door drie separaten, nl.

1° in 1552, een reeks Leguminosae en Gramineae uit het 4de deel van het *Cruydeboek*, en getiteld: *De frugum historia liber Unus*.

2° in 1553, een tweede atlas, getiteld: *Trium priorum de Stirpium historia commentariorum imagines*.

3° in 1554, samen met het *Cruydeboeck*, een derde plantatlas getiteld: *Posteriorum trium de Stirpium historia Imagines unacum marginalibus annotationibus*.

B. De tweede etappe, nl. de Franse vertaling van het vermeerderde *Cruydeboeck*, verscheen in 1557. Zij was opgesteld door Charles de l'Escluse, en werd eveneens gedrukt door Jan Van der Loe te Antwerpen. Zij was getiteld: *Histoire des plantes, en laquelle est contenue la description entière des herbes, c'est à dire leurs espèces, forme, noms, tempérament, vertus et opérations; non seulement de celles qui croissent en ce pays, mais aussi des autres étrangères, qui viennent en usage de médecine*.

C. Een derde etappe werd bereikt door het - verder bijgewerkte - *Cruydeboeck* van 1563, eveneens uitgegeven door Jan Van der Loe te Antwerpen, onder de titel: *Cruydeboeck, in den welcken die geheele historie / dat es Tgheslacht / t'fatsoen / natuere, cracht ende werckinghe, van den Cruyden, niet alleen hier te lande wassende, maer oock van de andere wremde in de Medecynen oorboorlyck, met grooten neersticheyt begrepen ende verclaert es, met der selver Cruyden natuerlyck naer dat leven conterfeytsel daerby ghestelt*.

D. De vierde etappe werd gerealiseerd in de *Stirpium historiae pemptades sex, sive libri XXX*, uitgegeven, na lange onderbreking tengevolge politiek-religieuze twisten, in 1583, door Christoffel Plantijn te Antwerpen.

Dit magistraal Latijns herbarium is echter meer dan een sterk verbeterde en aangevulde uitgave van het *Cruydeboeck* van 1563, door de aanzienlijk verbeterde systematische rangschikking, het sterk vermeerderde aantal behandelde planten, bijzonder door de Latijnse versie en bovendien door de prachtig uitgevoerde illustratie.

Ook dit herbarium werd voorafgegaan of voorbereid door - in casu - vier voorbereidende atlanten of separaten. Het eerste, in 1566, getiteld: *Frumentorum, leguminum, palustrium et aquatiliu herbarum, ac eorum, quae eo pertinent, historia*. Het tweede, in 1568, getiteld: *Florum et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia*. Het derde, in 1574, getiteld: *Purgantium aliarumque eo facientium, tum et radicum, convolvulorum et deletariarum herbarum historiae Libri IV*. Het vierde, in 1580, getiteld: *Historia vitis vinique et stirpium nonnullarum aliarum*, ook gekend als het Dodoniaans wijnboek.

Dit laatste separaat, gebundeld met de *Medicinalium observationum exempla rara*, werd uitgegeven door Maternus Cholinus te Keulen, waar het ten andere opgesteld of ten minste afgewerkt werd.

Drie markante systematische stadia moeten hierbij aangestipt worden: 1° De alfabetische classificatie der beschreven planten, in het

Dboeck van den Cruyden van 1543, overgenomen uit de *Stirpium historia* (1542) van Leonard Fuchs.

2° Een eerste poging tot een systematische plantenclassificatie in de drie herbaria van het *Cruydeboek*-type (1554, 1557 en 1563).

3° Een sterk uitgewerkte systematische classificatie in de *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583.

De toename van het aantal beschreven plantesoorten, evenals van het aantal afbeeldingen, wordt in bijgevoegde tabel geïllustreerd.

Uitgave	Aantal			
	Plantesoorten		Afbeeldingen	
<i>Dboeck van den Cruyden</i> : 1543	± 600	—	513	
<i>Cruydeboek</i> : 1554	1.060	± 460	718	± 205
<i>Histoire des Plantes</i> : 1557	1.291	+ 231	806	+ 88
<i>Cruydeboek</i> : 1563	1.406	+ 115	848	+ 42
<i>Stirpium historiae</i> : 1583	1.946	+ 540	1.299	+ 451

Deze tabel toont duidelijk een dubbele belangrijke numerieke toename, zowel van de behandelde als van de afgebeelde plantesoorten. De eerste na *Den nieuwen herbarius* van 1543; de tweede na het laatste *Cruydeboek* (1563). Zij getuigen van de speciale inzet van Dodoens bij het opstellen van een eerste persoonlijk herbarium, nl. het *Cruydeboek* van 1554, zowel als van het Latijns herbarium van 1583.

Hierbij kan - en moet - de vraag gesteld worden of de 231 bijgevoegde plantesoorten, in de *Histoire des Plantes* van 1557, door Dodoens of door Clusius werden ingebracht bij de 1.060 Dodoniaanse soorten van 1554; i.a.w. in welke mate deze publikatie Dodoniaans of Clusiaans is. Deze kwestie wordt in volgende punten benaderd:

1° De *Histoire des Plantes* (1557) bevat, aan het einde (pp. 549-584), een toevoegsel exclusief van de hand van Clusius, en getiteld: *La description d'aucunes gommés et liqueurs, provenant tant des arbres, que des herbes... Par celuy qui a traduit l'Herbier de bas Aleman en François*. Dit exclusief Clusiaans gedeelte bevat een dertigtal plantesoorten, die consecutief als Clusiaans moeten beschouwd worden; maar die ingere-

kend werden in de 1291 plantesoorten van dit herbarium. Ingevolge hiervan wordt het probleem van 231 subnumeraire soorten herleid tot 201, over de herkomst van dewelke nog betwisting zou kunnen bestaan. Deze dertig planten betekenen slechts 2,32 % van het totaal van 1291 beschreven plantesoorten.

2° De percentuele analyse van de aanvullingen respectievelijk in de vier Dodoniaanse herbaria (1554, 1557, 1563 en 1583), doet uitkomen dat het *Cruydeboeck* van 1554 voor 43,40 % aangevuld werd ten opzichte van 1543; dat van 1557 voor 17,89 % ten opzichte van voorgaande; dit van 1563 voor 8,18 % ten opzichte van 1557; en dit van 1583 voor 27/75 % ten opzichte van 1563. De percentages voor de toegevoegde afbeeldingen bedragen respectievelijk 28,55 % voor 1554; 10,92 % voor 1557; 4,95 % voor 1563 en 34,72 % voor 1583.

Dit betekent dat Dodoens zelf zijn herbaria regelmatig bijgewerkt en aangevuld heeft; en dat de aanvulling voor 1557, alhoewel subminimaal, toch nog beduidend was. Dit kan wijzen op een Dodoniaanse inspanning om bij de gelegenheid van de vertaling de in voorbereiding zijnde plantenbeschrijvingen numeriek op te drijven.

3° Heel de kwestie is echter of de aanvulling voor 1557 *exclusief* Dodoniaans was, of gedeeltelijk nog Clusiaans. De aanvullende plantenbeschrijvingen geven echter hieromtrent geen enkele expliciete aanduiding.

4° A priori zouden de vermeldingen der standplaatsen hier enig licht kunnen brengen. Inderdaad als de aangegeven lokaliteiten of streken nooit door Dodoens bezocht werden, wettigt dit het vermoeden dat de plantesoort in casu door Clusius zou ingelast zijn. Deze kans wordt echter afgezwakt door de mogelijke historiciteit der jeugdreizen van Dodoens; evenals door de mogelijkheid dat Dodoens deze plaatsaanduidingen overgenomen heeft uit de voorhanden liggende botanische literatuur, waarvan hij ten andere meerdere auteurs aangeeft in de Latijnse proloog van de *Histoire des Plantes* (1557).

Een analyse van de aangegeven lokaliteiten en streken in de *Histoire des Plantes* blijft wel interessant. Inderdaad ongeveer 113 plaatsen worden nominatief aangegeven, waar ofwel Dodoens ofwel Clusius de beschreven soorten zou geobserveerd hebben, nl.

Frankrijk	: 26	Italië	: 16	Engeland	: 2
Duitsland	: 21	België	: 15	Zwitserland	: 1
Spanje	: 19	Holland	: 10	Hongarië	: 1

De Clusius-monografie van F.W.T. Hunger geeft aan dat Clusius wel Frankrijk, Italië, Duitsland en Engeland bereisd had voor 1557, echter nog niet Spanje of Hongarië. Ingevolge komen de 19 Spanjemeldingen ook voor Clusius niet in aanmerking, die eerst na 1563 het Iberisch schiereiland bezocht.

Daar ook de ander vermelde landen mogelijk door Dodoens konden bezocht zijn, leveren deze meldingen geen bewijs noch pro noch contra, noch voor Dodoens noch voor Clusius.

Wel schijnen sommige meldingen, als Montpellier, Bourgogne, Provence en Languedoc, waar Clusius lang verbleef voor 1557, niet klakkeloos kunnen afgewezen worden, zodat de mogelijkheid bestaat dat Clusius enkele of meerdere botanische standplaatsen zou kunnen toegevoegd hebben aan de oorspronkelijke Dodoniaanse tekst. Het blijft evenzeer mogelijk dat Dodoens deze standplaatsen overgenomen heeft uit andere botanische auteurs. In enkele gevallen vernoemt hij zelfs de bron, nl. Matthiolus, Plinius, André Thévet, Loys Romain en Dioscorides zelf.

5° Het privilegium van de *Histoire des Plantes*, gedateerd van 27 maart 1557 en afgeleverd aan meesterdrukker Jan Van der Loe, stelt expliciet dit herbarium voor als een Dodoniaans geschrift, met slechts een korte melding van Clusius' vertaalwerk.

6° De lange Latijnse voorrede, getiteld *Rembert Dodonaeus studiosis medicinae candidatis*, en in hoofdzaak handelend over misbruiken betreffende medicinale planten, evenals over foutieve opvattingen desbetreffende van meerdere auteurs, inclus Dioscorides, geeft evenmin enig houvast in deze kwestie. Inderdaad Dodoens beperkt zich hier tot een bondig dankwoord voor de bekwame en welwillende vertaling van Charles de l'Escluse.

7° Bij ontstentenis van enig bewijs ten voordele van een ingrijpend co-auteurschap van Charles de l'Escluse, blijft de *Histoire des Plantes*, tenminste voorlopig, een praktisch exclusief Dodoniaanse prestatie; met uitzondering voor het bijvoegsel over de gommen en harsen, en mogelijk voor enkele toegevoegde standplaatsen.

Alhoewel het herbarium van 1583 reeds aangezet werd in 1564, of ten laatste in 1565, werd de redactie ervan zeven jaar onderbroken, nl. van 1574 tot 1581, ten gevolge van Dodoens' emigratie naar Oostenrijk (1574-1577) en gedeeltelijk door zijn verblijf te Keulen (1578-1581).

§ 2. DE CHRONOLOGISCHE SPREIDING VAN DE DODONIAANSE PUBLIKATIES

De chronologische spreiding van de Dodoniaanse publikaties illustreert treffend het doorzettingsvermogen, zowel als de nooit versagende wetenschappelijke activiteit van Dodoens.

1543: De Vlaamse vertaling van de *Stirpium historia* van Fuchs, getiteld: *Den nieuwen herbarius, dat is dboeck van den Cruyden*.

- 1546: Het Koortsenboek, getiteld: *Pauli Aegineti de febris et iis quae febris superveniunt, liber unus*.
- 1548: Een vulgariserende kosmografie, getiteld: *Cosmographica in astronomiam et geographiam Isagoge*.
- 1550: Een bondige menselijke anatomie, getiteld: *Physiologices medicinae partis tabulae expeditae*.
- 1552: Eerste voorbereidende plantatlas, getiteld: *De frugum historia liber unus*.
- 1553: Tweede voorbereidende plantatlas, getiteld: *Trium priorum stirpium historiae commentariorum imagines*.
- 1554: Derde voorbereidende plantatlas, getiteld: *Posteriorum trium historia commentariorum imagines unacum marginalibus annotationibus*.
- 1554: Eerste uitgave van het *Cruydeboek*.
- 1557: Een aangevulde Franse vertaling van het *Cruydeboek*, getiteld: *Histoire des plantes*.
- 1559: Heruitgave van de separaat-atlas: *Stirpium historia commentariorum imagines in duos tomos digestae*.
- 1563: De vermeerderde Nederlandstalige uitgave van het *Cruydeboek*.
- 1566: Eerste separaat, voorbereidend tot de *Pemptades sex*, getiteld: *Fruentorum, leguminum, palustrium et aquatiliu herbarum ac eorum, quae eo pertinent historia*.
- 1568: Tweede separaat: *Florum et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia*.
- 1569: Heruitgave van de *Fruentorum, leguminum, palustrium et aquatiliu herbarum historia*.
- 1569: Heruitgave van de: *Florum et coronariarum odoraturumque nonnullarum herbarum historia*.
- 1574: Derde separaat, getiteld: *Purgantium aliarumque eo facientium, tum et radicum, convolvulorum et deletariarum herbarum historiae, libri IV*.
- 1580: Het Wijnboek of vierde separaat, getiteld: *Historia vitis vinique et stirpium nonnullarum aliarum*.
- 1580: Uitgave van de: *Medicinalium observationum exempla rara*.
- 1581: Heruitgave van de: *Physiologices medicinae partis tabulae expeditae*.
- 1583: Uitgave van de *Stirpium historiae pemptades sex, sive libri XXX*.
- 1584: Heruitgave van de *Cosmographia Isagoge*.
- 1584: Heruitgave van de: *Medicinalium observationum exempla rara*.

Uit deze opsomming blijkt dat Dodoens tussen 1543 en 1584, dus in 42 jaar niet minder dan 22 edities bezorgde. Praktisch één editie om de twee jaar. Rekening houdend met de noodzakelijk trage inlooperperiode, met de politiek woelige periode 1574-1581 (zeven jaar) waarin ernstige wetenschappelijke activiteit onmogelijk was, evenals met de enorme omvang van de bijzonderste publikaties, ligt deze gemiddelde activiteit zeer hoog.

Opmerking 1. In deze opsomming werden twee werken niet opgenomen, nl. een door Pritzel vermelde uitgave van het *Cruydeboek* van 1563 in 1581, en de Engelse vertaling van het Franse *Cruydeboek* (1557).

Opmerking 2. Ook de meerdere almanakken, door Dodoens jaarlijks opgesteld in het begin van zijn medische carrière, werden evenmin in deze opsomming opgenomen. Zij hadden inderdaad geen wetenschappelijke betekenis.

Opmerking 3. Het dient vermeld te worden dat na de laatste *Cruydeboek*-editie (1563), Dodoens een nieuw herbarium plande, in vorm van een commentaar op de Dioskoridaanse *Materia medica*. Hij was hiertoe waarschijnlijk aangespoord door de succesrijke *Commentarii in Materiam medicam* van Pierandrea Mattioli, waarvan de eerste uitgave verscheen in 1554. Gelukkig voor de botanische wetenschap opteerde Dodoens, na enige twijfel, voor de objectieve studie der planten op basis van persoonlijke waarnemingen. Hiermede sloeg hij definitief de weg in van de natuurhistorische renovatie, en ontglipte hij aan het gevaar in een verouderde en regressieve taalkundige studie te verzeilen, in navolging van Jean de la Ruelle en Pierandrea Mattioli.

§ 3. DERIVATEN VAN DODONIAANSE PUBLIKATIES

Meerdere Dodoniaanse publikaties werden gedeeltelijk nog gedurende zijn leven, vertaald en uitgegeven onder andere namen.

1. In 1578 verscheen het *Cruydeboek* in Engelse vertaling te Londen. Deze was opgemaakt door een plantliefhebber, Lyte, op de Franse tekst van 1557, en gedrukt te Antwerpen door Hendrik Van der Loe, de zoon van Dodoens' eerste drukker. Het was uitgegeven door Gerard Dewes. Deze Engelse vertaling genoot een grote bijval. Zij kende inderdaad twee geïllustreerde reëditieën, nl. in 1586 en 1595; gevolgd door meerdere niet-geïllustreerde uitgaven, o.m. in 1600, 1619 en 1678. William Ram had reeds in 1606 een populaire Engelse uitgave ervan bezorgd.

2. Het *Gerald Herbal*, uitgegeven te Londen in 1597, is voor een groot gedeelte een vertaling van het *Cruydeboek*.

Het succes van deze Engelse Dodoens-vertalingen ligt voor een groot gedeelte bij de sterke achterstand van de Engelse botanie, die praktisch geen enkele autonome botanograaf van formaat had voortgebracht. Toch roepen de meerdere Engelse vertalingen en adaptaties van Dodoniaanse herbaria enkele vragen op. Waarom deden de Engelse medici geen beroep op eigen botanisten? Of op andere continentale botanisten? Zij hadden in feite de beschikking over meerdere herbaria. In eerste instantie het *New Herstal* van de Engelsman William Turner,

waarvan de drie delen successief verschenen in 1551, 1562 en 1568. In tweede instantie over de *Stirpium adversaria nova* (1570/1) van Pena en Lobelius, dat opgesteld was voor het Engelse publiek. In derde instantie over de uitstekend geïllustreerde *Stirpium illustrationes* (1576) van Lobelius, evenals over zijn even goed geïllustreerd *Kruidtboek* van 1581. Waarom hebben zij - tenminste later - de *Histoire des Plantes* van Jacques Daléchamps niet in aanmerking genomen of één van de vroegere Duitse botanisten Jeroom Bock (1539), Leonard Fuchs (1542) of andere?

Voor al deze vragen geldt slechts één antwoord: de Engelse initiatiefnemers gaven eensgezind - en terecht - de voorkeur aan de Dodoniaanse herbaria, omwille van hun interne medisch-botanische kwaliteiten.

Om diezelfde reden nam ook de firma Plantin-Moretus de Dodoniaanse *Stirpium historia sex* als basis van haar verdere botanische publikaties. Zij beantwoordde hierbij aan de algemene vraag van een geïnteresseerd publiek, dat van de degelijkheid van Dodoens' herbaria lang overtuigd bleef.

Deze voorkeur verklaart ook de herhaalde boze en venijnige oprispingen, zowel van William Turner als van Mathias de l'Obel, betreffende meerdere geneeskundige en botanische opvattingen van Dodoens. Deze laatste heeft op geen enkel van deze insinuaties gereageerd, tenminste niet in zijn botanische publikaties.

§ 4. WEERSLAG VAN DE DODONIAANSE BOTANISCHE ACTIVITEIT

Het succes van de Dodoniaanse *Stirpium historiae pemptades sex* was enorm. Bij leven had Dodoens nog een exemplaar hiervan bij testament gelegeerd aan Plantijn, samen met een exemplaar van het *Cruydeboek* van 1563; beide enigszins bijgewerkt. Deze zouden dienen voor de herdrukken van 1608, 1616, 1618 en 1644.

De Latijnse heruitgave van 1616 was voorzeker de meest wetenschappelijke Dodoens-uitgave. Samen met de *De plantis libri XVI* van Andrea Cesalpini, is dit het oudste herbarium, dat nog door Linnaeus gebruikt werd voor het opmaken van zijn systematische plantenclassificatie.

Een Japanse vertaling, gemaakt op één der Vlaamse uitgaven - waarschijnlijk deze van 1618 - zou verschijnen in 1792 te Nagasaki onder de titel *Ensei Konzo Ranyo* (synopsis van de Europese botanica). Zij was uitgevoerd op initiatief en onder de naam van Matsoedaira Sodanoeba, door diens tolk Umedo Seikichi.

Alhoewel de numerieke evaluatie van een wetenschappelijk oeuvre niet noodzakelijk determinerend is voor zijn innerlijke waarde, biedt zij

in veel gevallen een interessant vergelijkingspunt, tenminste voor de weerslag op zijn tijdgenoten. Alzo moet geconstateerd worden dat Dodoens met zijn 22 botanische edities - uitgegeven tijdens zijn leven - op de 9de plaats komt, na de *Ortus sanitatis* (85 edities), de *Commentarii in Materiam medicam* (43 edities) van Pierandrea Mattioli, de *Herbarius* (36 edities), de *Stirpium historia* (33 edities) van Leonhard Fuchs, de *Ruralium commodorum libri duodecim* (32 edities) van Pier de Crescenzi, de *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus (32 edities), de verschillende botanische uitgaven van Jean de la Ruelle (samen 27 edities) en het *Kreuterbuch* van Jeroom Bock (23 edities). Dit op een totaal van 263 auteurs, die samen 967 edities bezorgden in de periode van 1469 tot 1600. Hierbij moet aangestipt worden dat de - onbekende - oplage van al deze edities niet in aanmerking kon genomen worden. Wel is het zeker dat de Dodoens-edities zeker een grote oplage kenden.

Kwalitatief komt Dodoens echter samen met Andrea Cesalpini (1519-1603), auteur van de *De plantis libri XVI* van 1583 aan de top van de Renaissance-botanisten. Het verschil tussen beiden ligt hierin, dat Dodoens tijdens zijn leven nog erkend werd als één der allergrootsten; en Cesalpini te progressief was om begrepen te worden door zijn tijdgenoten. Anderzijds was het botanisch oeuvre van Cesalpini heel wat minder omvangrijk dan het Dodoniaanse, en betrof het praktisch uitsluitend het systematisch aspect.

Kapittel IV. Dodoens gesitueerd in de evolutie der botanische kennis

INLEIDING

Zo de opsomming van de Dodoniaanse publikaties reeds getuigt van de nooit versagende werkkijver van een, nog bij leven gewaardeerd, botanicus, dan kan de reële wetenschappelijke waarde van deze man slechts volkomen begrepen worden in het kader van de historische ontwikkeling van de plantkunde. Alleen een zulkdanige kwalitatieve analyse kan de effectieve bijdrage van Rembert Dodoens aan de wetenschappelijke botanie nauwkeurig aangeven.

Hierbij moet rekening gehouden met een dubbele vaststelling. Ten eerste: de botanie veroverde slechts op het einde van de 16de eeuw een autonoom statuut. Tot dan bleef zij een hulpwetenschap van de landbouw, en veel meer nog van de geneeskunde.

Ten tweede: de vooruitgang van de plantenkennis gebeurde niet regelmatig progressief, maar pulsatief met stoten en sprongen. Deze pulsaties werden bovendien sterk beïnvloed door de bevolkingstoename die eveneens pulsatief scheen te verlopen, evenals - alhoewel minder voelbaar - door de menigvuldige klimaatfluctuaties - grotere en kleinere - in de loop der tijden, waarvan het pulsatief karakter eveneens aange-toond werd in de laatste jaren.

Anderzijds bracht de bevolkingstoename een maatschappelijke ordening teweeg, afhankelijk van klimaat en bodem, waarbij geleidelijk grotere volksgemeenschappen tot stand kwamen.

Ook moet vastgesteld worden dat elke wetenschappelijke pulsatie - voor zover ze heden bekend is - zich voordeed bij volksgemeenschappen die een minimaal beschavings- en welzijnspeil bereikten, en bovendien een sociaal en politiek gunstig klimaat boden, waarbij wetenschapsbeoefening niet alleen mogelijk maar ook aangemoedigd werd.

Uiteindelijk, en niet in het minst, zijn de successieve wetenschappelijke pulsaties het resultaat van de activiteit van een percentueel uiterst klein aantal dynamische en creatieve intellecten. Tot deze laatsten behoorde ook Rembert Dodoens.

§ 1. DE BIJZONDERSTE BOTANISCHE PULSATIES

De bijzonderste botanische, historisch gekende, pulsaties kunnen als volgt samengevat worden.

I. *De Griekse botanie*

Een eerste historisch gekende pulsatie deed zich voor in de Griekse beschaving van de vijfde en vierde eeuw v.C. De hoofdfiguren waren de arts Hippocrates van Kos (460-377 v.C.), de filosoof en wetenschapsman Aristoteles (384-322 v.C.) en bijzonder diens leerling Theophrastes (371-286 v.C.). Hun natuurhistorische werken - samen met deze van Dioscorides - hebben gedurende minstens anderhalf millennium het botanisch denken diepgaand beheerst. Deze pulsatie leverde een 360-tal determineerbare planten.

Deze eerste pulsatie zette zich - sterk verminderd - voort in Pergamon en Alexandrië, met als boegfiguren de koningen Attalos III (188-133 v.C.) en Mithridates (123-63 v.C.); evenals de botanisten Krataegas (160-63 v.C.) en Nikander van Kolophon (200-135 v.C.).

II. *De Romeinse botanie*

Drie eeuwen later zou de Romeinse beschaving de grootste botanist van de Oudheid voortbrengen, nl. Pedakios Dioscorides (1ste eeuw n.C.); met als secundaire figuren de natuurfilosoof Caius Plinius Secundus (23-79 n.C.), de dichter Vergilius Maro (70-19 v.C.); en enkele anderen als de artsen Emilius Macer Veronensis (48 v.C.-?), Aulus Cornelius Celsus (23/30 v.C.-45/50 n.C.), Scribonius Largus (1ste eeuw n.C.) en Athenaus Naukratides (2de eeuw n.C.).

De medisch-botanische geschriften van al deze auteurs, en bijzonder

van Dioscorides, verschenen spoedig in druk in de 15de en 16de eeuw, lang voor deze van Westeuropese renaissance-botanisten.

Dioscorides, die deze periode beëindigde, beschreef ongeveer zeshonderd plantesoorten.

III. *De botanie in de vroege Middeleeuwen*

De korte - maar snelle - aftakelingsperiode van het Westromeinse rijk zou slechts enkele botanici kennen. Tussen hen bijzonder een onafhankelijke botanist, gekend als Pseudo-Apuleius (4de/5de eeuw), en de arts Marcellus Empiricus.

Daarentegen bracht de millenniumlange decadentie (365-1454) van het Oostromeinse rijk slechts enkele verdienstelijke botanisten voort; o.m. de artsen Aetios Amygdenos (6de eeuw), Alexander Trallianos (6de eeuw), Paulus Aegineta (7de eeuw), Simon Seth (11de eeuw), Myrepsos Alexandrinos (13de eeuw) en Johannes Actuarius (13de eeuw).

De bijdrage van deze auteurs tot nieuwe planten kennis kan niet belangrijk genoemd worden.

IV. *De Karolingische en islamitische botanie*

West-Europa kende, na de val van het Romeinse rijk tot aan de Karolingische opflakking, slechts één, en dan nog een parabolische auteur, nl. Isidorus Hispalensis (7de eeuw).

Na eeuwenlange politieke en maatschappelijke desorganisatie kende de Westeuropese Middeleeuwen toch twee botanische opflakkingen: de Karolingische en bijzonder de islamitische.

1. *De Karolingische botanie*

In deze eerste opflakking ontstonden volgende medisch-botanische geschriften: *De Universo* van Hrabanus Maurus (774/6 - 856); de *Hortulus* van Wahlafried Strabo (809-849); de *Macer Floridus* (9de eeuw); het *Regimen sanitatis Salerni* (10de eeuw); de *Liber simplicis medicinae* of *Physica* van de abdis Hildegarde von Bingen, evenals de schrijvers Constantinus Africanus en Gariopontus (11de-12de eeuw). Bijzonder echter het *Antidotarium*, een adaptatie van het *Regimen sanitatis Salerni*, door Nicolaus Prepositus, evenals de *Circa Instans* en de *Glossae super Antidoterium* van zijn leerling Mattheus Platearius. Zo de meeste van deze geschriften sterk afhankelijk bleven van de Grieks-Romeinse botanisten, waren toch enkele werken $\pm$ autonoom ontstaan, alzo de *Physica* van abdis Hildegarde en de *Hortulus* van abt Strabo.

Bij al deze auteurs lag het aantal beschreven planten veel lager dan

bij Dioscorides. Hun werken bleven inderdaad van secundair belang. De grote verdienste van de Karolingische renaissance ligt echter in de landbouworganisatie, geformuleerd in de *Capitularia*, en bijzonder in de organisatie van het onderwijs waarbij eveneens sterk de nadruk gelegd werd op de landbouw. De klooster- en kapittelscholen, gesticht onder impuls van de politieke en andere verantwoordelijken en waarbij de monnik Alcuinus een zo belangrijke rol had, lagen aan de oorsprong van de eerste Westeuropese universiteiten.

2. De islamitische botanie

De islamitische opflakking bleef, voor wat de botanie betreft, aanvankelijk sterk afhankelijk van de Grieks-Romeinse auteurs, bijzonder Dioscorides en Theophrastes, alsmede van enkele artsen van de Oudheid en Vroege Middeleeuwen. Islamitische vertalers brachten deze werken in Griekse en Arabische versies.

Bovendien stelden meerdere islamitische geleerden autonoom botanisch-medische vakwerken op, die gedurende bijna een millennium mede het botanisch en medisch denken in West- en Zuid-Europa zouden bepalen. Onder deze Mesue de Oudere (?-857) met zijn *Pandectae medicinae* en *Proprietates alimentorum*; El Razi (9de-10de eeuw) met zijn *Comprehensor* en de *Liber medicinae mansuericus*; Ibn Sina (Avicenna) (± 980-1037) met zijn *Quantum* (Canon), zijn *Collectio*, *Sanatio* en niet het minst zijn *Medicamenta cordialia*; Serapion (11de eeuw) met de *Liber Serapionis aggregatus in medicinis simplicibus*, en uiteindelijk Averroës (12de eeuw) met zijn *Liber universalis de medicinis*. Al deze islamitische auteurs hadden een gevoelige weerslag op het West Europees universitair onderwijs. De sporen hiervan zijn zeer duidelijk bij de herbaria van Dodoens en meer nog bij deze van Lobelius.

De islamitische schrijvers zouden ongeveer een 160 *nieuwe* plantesoorten beschreven hebben.

V. De botanie in de Late Middeleeuwen

Met de groeiende staatkundige organisatie van de Westeuropese staten, treedt een duidelijke toename op van de medisch-botanische activiteit. Inderdaad de periode tussen de 12de en 15de eeuw, die als botanische prerenaissance kan aangeduid worden, bracht talrijke volkse botanisch-medische geschriften in omloop, als medische lexicons, concordanties, encyclopedieën, natuurhistorische wereldbeschouwingen en andere. De bijzonderste onder deze: de *Clavis sanationis* van Simon Januensis (13de-14de eeuw); de *Pandectae medicinae* van Mattheus Silvaticus (± 1277-1342); de *Aggregator paduanus de medicinis simplicibus* van Giacomo de Dondis (1298-1359); de *De herbis, de aromatibus et de gemmis* van de Engelse aartsdiaken Huntingham (13de eeuw); de *Synonyma de nominibus herbarum* van John Bray (14de eeuw); de *De re*

herbaria et chirurgica van John Ardeen (14de eeuw); de *Liber de proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus (13de eeuw); de *De natura rerum* van Thomas de Cantimpré (1202-1270), en de *Speculum maius tripartitum* van Vincent de Beauvais (13de eeuw). Nog andere gelijkaardige, maar anonieme, geschriften uit deze periode zijn gekend. Alzo een Latijns-Vlaams *Glossarium* en de *Incipit vocabularia herbarum* (± 1330). Ook meerdere codices, aangeduid als *Antidotarium Nicolai* (14de eeuw), *An herbal alphabeticum* (14de eeuw) en *An herbal* (14de eeuw). Tot deze groep behoren meerdere vlaamse manuscripten, gekend als *Anonymus* (± 1220) en *Herbarys* (14de eeuw), evenals de *Cyrurgie* en de *Medicina* van Jan Yperman (1280-1331), het *Boek van Surgien* van Thomas Scerlinck; met nog meer andere niet gedateerde geschriften.

Geen van deze geschriften kon echter als echt autonoom beschouwd worden. Integendeel bleven zij in grote mate derivaten van de Grieks-Romeinse geneeskundige botanisten; met uitzondering nochtans van de *De vegetabilibus* van Albertus Magnus (1193-1280). Toch zouden meerdere van deze geschriften een ongemeen grote verspreiding krijgen gedurende de eerste decennia van de boekdrukkunst.

Deze periode bracht slechts een onbeduidend aantal nieuwe planten in kennis.

VI. *De botanica van de Renaissance*

De prerenaissance liep zonder bruuske overgang over in de renaissance-pulsatie, onder invloed van de wereldhervormende technische innovatie der boekdrukkunst. Ook moet het begin van de botanische renaissance - veruit de bijzonderste en best gekende botanische pulsatie - min of meer conventioneel gesitueerd worden door het in druk brengen, in 1469, van het eerste geschrift met botanische inslag, nl. de natuurhistorie (*Historia naturalis*) van Plinius (1ste eeuw). De terminus ad quem van deze renaissance kan gesitueerd worden in 1596, met de publikatie van de eerste inventaris van de botanische activiteit der 16de eeuw, nl. de *Phytopinax* van Kaspar Bauhin (1560-1624).

Deze botanische renaissance, onmiddellijk belangrijk voor de juiste evaluatie van het wetenschappelijk œuvre van Rembert Dodoens, verdient een diepere analyse.

Zij laat zich gemakkelijk indelen in twee perioden. De eerste, van 1469 tot 1528, in feite een geactiveerde voortzetting van de vroegrenaissance; waarbij dank zij de boekdrukkunst, een sterk versnelde en een nog sterker geactiveerde gedachtenwisseling mogelijk werd. Nochtans werd in deze periode nog geen enkele persoonlijke waarnemingsstudie in omloop gebracht.

De tweede periode, van 1529 tot praktisch 1600, werd gekenmerkt door de aanvang van de floristische terreinexploratie van West- en Centraal Europa. De ontvoogding der botanie tot zelfstandige wetenschap werd in deze periode gerealiseerd.

Deze twee perioden laten zich duidelijk verder indelen. De eerste in drie successieve fasen van vijftien (1469-1483), vijf (1484-1488) en veertig jaar (1489-1528). De tweede periode in twee fasen, respectievelijk van 35 (1529-1563) en 37 jaar (1564-1600). Deze indeling in vijf fasen is gebaseerd zowel op het aantal publikaties, als op de aard van de behandelde botanische onderwerpen, maar vooral op de toegepaste studiemethode.

In de eerste fase (1469-1483) werden slechts negen botanische geschriften in druk gebracht, de meeste uit de Late Middeleeuwen, enkele uit de Oudheid. Buiten de natuurfilosofie van Plinius (1ste eeuw n.C.) en de agronomische verhandelingen van Palladius (5de eeuw) en van Pier' de Crescenzi ($\pm$ 1235-1320), werden de zes andere geschriften opgesteld in de Late Middeleeuwen door Bartholomeus Anglicus (13de eeuw), Thomas de Cantrimprié (1201-1270), Vincent de Beauvais (13de eeuw), Simon Januensis (13de-14de eeuw), Matthias Sylvaticus (1227-1340) en Giacomo de Dondis (1298-1359). De meeste van de gepubliceerde werken werden in deze betrekkelijk korte fase meermaals herdrukt, zodat in deze eerste fase 51 botanische edities verschenen. Het jaargemiddelde bedroeg dan 3,4 edities.

De tweede fase (1484-1488) kende, voor slechts vijf jaar, 53 edities, gemiddeld 10,6, dus merkkelijk meer dan voor de eerste. Zij was typisch gekenmerkt door twee recente compilaties. Inderdaad 34 (of 64,15 %) van deze 53 edities werden gerealiseerd door twee nieuwe medisch-botanische compilaties, nl. de *Ortus sanitatis* en de *Herbarius*. Eigenaardig genoeg geheel onafhankelijk van mekaar opgesteld, alhoewel in hetzelfde jaar gepubliceerd door dezelfde meester-drukker, Peter Schoeffer van Mainz; maar beide nog sterk afhankelijk van de Grieks-Romeinse schrijvers. Dertien andere edities betroffen de agronomische verhandeling van Pier' de Crescenzi en het lexicon van Bartholomeus Anglicus. De overige zes edities waren herdrukken van Laat-middeleeuwse auteurs, die reeds in de voorgaande fase uitgegeven werden.

De derde fase (1489-1528) bracht 169 botanische edities met een jaargemiddelde van 4,8 edities. Zij kende bijzonder een duidelijke terugkeer naar de Grieks-Romeinse botanie, door kritisch verantwoorde vertalingen van de medisch-botanische geschriften, hoofdzakelijk van Dioscorides en Theophrastus. Deze nieuwe vertalingen waren een gevolg van de bewustwording van de talrijke vervormingen en verbasteringen van de oorspronkelijke teksten door de middeleeuwse kopiisten en commentatoren. De meest verdienstelijke vertalers waren Theodore

Gaza, Ermolao Barbaro, Nicolo Leonicerio, Marcello Vergilio en bovenal de Parijzenaar medicus en kanunnik Jean de la Ruelle.

Deze terugkeer naar de millennium-oude bronnen der botanie bracht echter geen fundamentele renovatie. Zij zou zich ook niet bestendigen. Temeer daar de *Ortus sanitatis* (45 edities) en de *Herbarius* (16 edities) sterk dominerend bleven in deze derde fase, en twee andere recente botanische produkties een niet miskenbaar succes kenden, nl. het *Distillirbuch* van Jeroom Brunschwyg (10 edities), en een klein farmaceutisch werkje, nl. het *Maisterlich Büchlein der Artzney* van Johann Tollat von Vochenberg (8 edities). Op agronomisch vlak bleef de verhandeling van Pier' de Crescenzi (12 edities) sterk actueel.

Deze eerste periode (1469-1529) van zestig jaar botanische drukwerken bracht dus geen diepgaanse renovatie van de botanische wetenschap. Deze bleef sterk gedomineerd door de Dioscoridaanse invloed, met dien verstande nochtans dat zij eindigde in een poging om de botanische geschriften van de Oudheid in hun oorspronkelijke toestand te reconstitueren. Zo deze reconstitutie geschiedde op filologisch kritische wijze, bracht zij geen toename van het aantal beschreven planten, bij gemis aan floristische terreinexploratie, geen degelijke botanografieën op basis van goed omschreven morfologische kenmerken, en geen naturalistische afbeeldingen, bij gemis aan tekentechnieken, geen enkele poging tot fylogenetische classificaties der plantesoorten. Dit gaat radicaal veranderen in de vierde botanische fase (1529-1563).

Deze fase zou niet alleen een enorme toename van publikaties, nl. (408 edities) met een jaargemiddelde van 11,7 edities, kennen, maar bijzonder het begin van de planmatige en positieve terreinexploratie van de West- en Centraal Europese flora's, die geleidelijk maar onweerstaanbaar de Dioscoridaanse medische botanie zou verdringen, zodat in feite deze fase het begin van de wetenschappelijke botanie betekent.

Inderdaad, topfiguren van deze fundamentele renovatie - waaronder Rembert Dodoens een der eerste en zeker een der voornaamste was - braken met de exclusieve literatuurstudie om de studie der planten in hun natuurlijk milieu te ondernemen. Hierbij verwierpen zij niet alleen de algemeen aanvaardde en nooit betwiste thesis dat Dioscorides en andere Grieks-Romeinse botanisten alle planten beschreven hadden, maar sloegen door de floristische terreinexploratie de enige goede weg in, die noodzakelijk moest leiden tot de fundamentele botanische problemen, als de systematische plantenclassificatie en de plantenmorfologie, die vanzelf zouden uitlopen in de botanische geografie, de ecologie en fysiologie; en later - door de ontdekking van de microscoop - tot de plant-histologie, de voortplantingsverschijnselen en niet het minst tot de microscopische florula's.

De eerste twijfels, betreffende de «alwetendheid» der Grieks-

Romeinse botanisten, worden aangetroffen in de *Vivae Stirpium Eicones* (1531) van Otto Brunfels (?-1539); zeer spoedig bijgetreden door Jeroom Bock (1498-1547) in zijn *Kreutterbuch* van 1539, en bijzonder door Leonard Fuchs (1501-1566) in zijn *Stirpium historia* van 1542.

Het is heden bekend dat deze drie Duitse botanisten mekaar sterk beïnvloed hebben. Zij vormden het eerste botanisch driemanschap, dat spoedig zou opgevolgd worden door het Vlaams botanisch driemanschap: Dodoens, Clusius en Lobelius. De schakel tussen deze twee triumviraten werd gelegd door de Vlaamse Dodoniaanse vertaling (1543) van de Fuchsiaanse *Stirpium historia* (1542).

Deze auteurs en bijzonder Rembert Dodoens rekenden in deze vierde fase definitief af met de invloed van de Dioscoridaanse orthodoxie, door zich bewust toe te leggen op de positieve studie van de planten in hun natuurlijk milieu. Nochtans was de Dioscoridaanse invloed op de medische botanie te lang onaangetast gebleven, en zelfs onaanvechtbaar geacht, om op korte jaren geëlimineerd te worden door enkele alleenstaande botanisten. Temeer daar het vertaalwerk van bepaalde eminente filologen de oude geneeskundige botanie fel aangemoedigd had, en dat deze terugkeer naar de Grieks-Romeinse botanie nog sterk in de hand gewerkt werd door een uitstekend botanist, Pierandrea Mattioli (1501-1577), die in zijn mooi geïllustreerde commentaren van de kritisch vertaalde Dioscoridaanse *Materia medica* door Jean de la Ruelle, een klassiek medisch-botanisch herbarium leverde, dat niet minder dan 72 edities zou kennen; waarmede het, samen met de *Ortus sanitatis*, het meest verspreide herbarium uit de geschiedenis der botanie werd.

De vijfde fase (1564-1600) van de botanische renaissance kende enerzijds een sterke terugloop van het aantal publikaties (jaargemiddelde: 7,2 edities), veroorzaakt door de politiek-religieuze woelingen; maar anderzijds ook een steeds toenemend succes van de positieve floristische exploratie-activiteit, niet alleen in Europa, ook in de recent gekoloniseerde Amerikaanse zowel als in de Oosterse gewesten.

In deze fase stelde Rembert Dodoens zijn botanisch toonaangevend herbarium op, de *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583, dat zulk een diepe invloed op de verdere evolutie van de plantkunde zou hebben, en in eerste instantie de - wetenschappelijk verachterde - Mattioli-herbaria definitief zou verdringen.

§ 2. DE EVOLUTIEVE GROEI VAN HET DODONIAANS BOTANISCH OEUVRE

De genese van het Dodoniaanse botanisch oeuvre heeft duidelijk drie pulsaties gekend. Bovendien werd de laatste van deze sterk door tijdsomstandigheden beïnvloed.

1. *De drie fundamentele fasen der Dodoniaanse botanie*

Deze drie pulsaties bestonden in de start met de Vlaamse vertaling van de Fuchsiaanse *Stirpium historia*; de uitdieping met de drie herbaria van het Cruydeboek-type, en de definitieve vormgeving met de Dodoniaanse *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583.

1. Den nieuwen herbarius dat is dboek der Cruyden

Dodoens gaf in 1543, op twee- of drieëntwintigjarige leeftijd, een Vlaamse vertaling van het Latijns herbarium *Stirpium historia* van Leonard Fuchs uit. In feite een catalogus van ongeveer 600 planten van hoofdzakelijk de Rijnslenk rond Straatsburg, ingezameld door Leonard Fuchs, Jeroom Bock en Otto Brunfels. Hiermede werd de schakel gelegd tussen het Duitse botanisch driemanschap en het Vlaamse: Dodoens - Clusius - Lobelius.

Dodoens voegde bij deze vertaling enkele Vlaamse en Franse standplaatsen. Hij behield nog de, door Fuchs gebruikte, alfabetische classificatie.

De - in feite dubbele - titel was judicieus en zelfs commercieel goed gekozen. Het eerste deel *Nieuwen herbarius* herinnerde aan het werk van het zo succesvol herbarium door Peter Schoeffer, in Mainz gepubliceerd in 1484. Het tweede deel, *Dboek van den Cruyden*, kan wel door Dodoens geïnspireerd zijn, als zijnde meer bepalend voor de inhoud. Het benadert opvallend de latere titel « *Cruydeboek* » van het zo gekende Dodoniaans herbarium van 1554.

In elk geval heeft Dodoens met deze vertaling bewust of onbewust de eerste stap gezet naar een botanische carrière die veertig jaar later succesvol zou bekroond worden met één der meesterwerken der botanie.

2. *De drie Cruydeboek(en)*

Elf jaar later - in 1554 - publiceerde Dodoens zijn eerste persoonlijk *Cruydeboek* bij Jan Van der Loe te Antwerpen. Benevens de 600 « Fuchsiaanse » en andere planten, behandelde Dodoens nog een vierhonderdtal planten door hem zelf in zijn omgeving en elders ingezameld. Bijzonder poogde hij de planten in een natuurhistorische orde te klasseren.

1° TOENAME VAN HET AANTAL BESCHREVEN PLANTEN

Het aantal planten - door Dodoens beschreven - steeg geleidelijk van 600 in de Vlaamse vertaling van 1543 van de *Stirpium historia* tot 1946 in de *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583.

Deze Dodoniaanse planten werden, voor het *Cruydeboek*, hoofdzakelijk in de Vlaamse gouwen verzameld. In de *Stirpium historiae pemptades sex* heeft Dodoens eveneens Oostenrijkse, Hongaarse en Westduitse planten verwerkt, die hij inzamelde gedurende zijn verblijf in Wenen, Praag en Keulen; benevens nog talrijke planten, hem toegezonden door meerdere bevriende botanisten.

2° DE SYSTEMATISCHE CLASSIFICATIE

Dodoens voerde in het *Cruydeboek* van 1554 een fundamentele innovatie in, door de alfabetische rangschikking der planten - algemeen in voege voor hem - radicaal te verwerpen en haar te vervangen door een natuurhistorische rangschikking; gebaseerd op de morfologische overeenkomsten. Hiermede is Rembert Dodoens de onbetwistbare pionier van de moderne fylogenetische systematiek.

De weerslag van deze innovatie was ongemeen belangrijk. Zij leidde tot het opstellen van de broodnodige plantenmorfologie, de noodzakelijke basis van het systematisch kader, waarin de duizende plantesoorten van de extra-Europese floristische exploraties van de 17de en 18de eeuw konden ondergebracht worden. Deze innovatie ligt aan de basis van de ecologie en de plantengeografie, en verder nog van de verschillende specialisaties van de moderne plantkunde.

Wel heeft Dodoens de klassieke - millennium oude - indeling van de planten in kruiden, heesters, half-houtige en houtige planten gedeeltelijk behouden. Zij zou slechts met Linnaeus definitief verworpen worden. Bijzonder bij de kruiden heeft Dodoens gezocht naar een natuurlijke classificatie der planten.

Bij deze classificatie-poging onderscheidde Dodoens, in zijn eerste *Cruydeboek* vijf plantencategorieën, verspreid over de boeken twee tot zes en voorafgegaan door een eerste boek waarin hij de algemeenheden aangeeft, als het *gheslacht / onderscheit / fatsoen / naemen / cracht ende werckinghe*.

De bijzonderste systematische groeperingen uit het *Cruydeboek* van 1554 kunnen als volgt aangegeven worden.

In het twee boek, handelend *Van den Bloemen / welriekenden Cruyden / Saden / ende derghelycken*, beschrijft Dodoens successievelijk een aantal Caryophylaceeën-, Composieten- en Rubiaceeën-soorten.

In het derde boek, handelend *Van den wortelen / medicinalen Cruyden / ende quaden hinderlycken*, groepeerde Dodoens hoofdzakelijk medicinale plantsoorten, zonder opvallend systematisch verband.

In het vierde boek, handelend *Van den Coronen / Legumina / Disteln*

en derghelycken, groepeeret Dodoens achtereenvolgens een twintigtal Gramineeën-soorten en meer dan twintig Papillionaceeën-soorten.

In het vijfde boek, handelend *Van den Cruyden / Wortelen ende Vruchten / diemen in de spyse ghebruickt*, groepeeret Dodoens successievelijk een tiental Cruciferen-soorten, een groot aantal Composieten, talrijke Cucurbitaceeën, gevolgd door een nieuwe groep Cruciferen.

In het zesde boek, handelend *Van den boomen, haghén / ende alle houtachtighe ghewassen / en van huender vruchten / gommen ende sappen*, worden hoofdzakelijk houtige planten (bomen en struiken) aangegeven.

Ongeveer 600 planten van het *Cruydeboek* werden overgenomen uit *Den nieuwen Herbarius of Dboeck der Cruyden* van 1543 en zijn dus van Fuchsiaanse oorsprong. De overige, ongeveer 400, werden hoofdzakelijk ingezameld in de Vlaamse gewesten of toegestuurd door bevriende botanisten.

Dat deze eerste classificatie nog ver van volmaakt en bovendien nog sterk onvolledig was, kon niet anders, bij gemis aan een goede morfologie-leer en bijzonder het te klein aantal soorten om alle bestaande taxums te vertegenwoordigen. Dit vermindert echter geenszins de systematische verdienste van Dodoens.

Deze alfabetische ordening - in gebruik sinds de Oudheid - verborg een enorme wanorde, temeer daar iedere auteur er zijn persoonlijke plantenbenamingen op nahield. Om deze redenen gaf Dodoens voor elk plant-genus de verschillende soorten of vormen op, met beschrijving van hun habitus, organen, groeiplaatsen, bloeitijd en vruchtzetting; en hierbij nog hun teeltmethoden. Bijzonder geeft hij de concordantie van de Griekse en Latijnse benamingen met de volkse Vlaamse, Duitse, Boheemse, Franse, Italiaanse, Spaanse en Engelse benamingen, voor zover deze hem bekend waren. En finaliter de aanduiding van hun medische eigenschappen, van hun gebruik in keuken en zelfs in kunst en nijverheid. Deze naam-concordanties, heden volledig overbodig dank zij de Linneaanse nomenclatuur, betekenden ten tijde van Dodoens een belangrijke vooruitgang.

3. De verbeterde systematische indeling van 1583

Dodoens zelf heeft, 29 jaar later, in zijn magistraal herbarium van 1583 - de *Stirpium historiae pemptades sex* - de *Cruydeboek*-classificatie sterk verbeterd en aangevuld. De planten werden ingedeeld in 26 groeperingen, die samen zes pemptaden uitmaakten. Hierbij werden talrijke plantesoorten verenigd in hun huidig geslachtsverband, en traden meerdere familiale groeperingen zelfs duidelijk naar voor.

1° DE SYSTEMATISCHE SPREIDING DER DODONIAANSE PLANTEN

De best gelukte groeperingen kunnen als volgt samengevat worden. In de tweede groepering van de tweede pemptade verenigt Dodoens verschillende Liliaceën, Iridaceën-, Amaryllidaceën- en Orchidaceën-soorten.

In de Liliaceën groepeerde hij vertegenwoordigers van de geslachten *Fritilaria*, *Tulipa*, *Hemerocallis*, *Hyacinthus*, *Asphodelus*, *Ornithogalum*, *Scilla* en *Anthericum*. In de Iridaceën: vertegenwoordigers van de geslachten *Gladiolus*, *Iris* en *Crocus*. In de Amaryllidaceën: vertegenwoordigers van de geslachten *Galanthus* en *Leucoion*, die hij laat volgen door de Orchideeën- geslachten: *Saturium*, *Orchis* en *Ophris*.

In een derde groepering verenigt hij een reeks *Compositen*-soorten behorende tot de geslachten: *Centaurea*, *Calendula*, *Tagetes*, *Trapogon*, *Scorzonera*, *Matricaria*, *Anthemis*, *Chrysanthemum*, *Arnica*, *Helianthus*, *Bellis*, *Aster*, *Tanacetum*, *Gnaphalium* en *Santolina*.

In een vierde groep volgen verschillende *Labiatae*-soorten, behorende tot de geslachten: *Origanum*, *Thymus*, *Rosmarinus*, *Lavendula*, *Satureia*, *Osymum*, *Marrubium*, *Mentha*, *Teucrium*, *Hyssopus* en *Salvia*.

En in een vijfde groep de vertegenwoordigers van volgende *Umbelliferen*-geslachten: *Anethum*, *Pimpinella*, *Carum*, *Bunium*, *Cucuminum*, *Ammi*, *Sium*, *Coriandrum*, *Ligustrum*, *Angelica*, *Bupleurum*, *Imperatoria* en *Oegopodium*.

De tweede groepering van de derde pemptade, alhoewel meer heterogeen, bevat toch vijftien *Euphorbiaceën*-soorten.

De vierde groepering van deze pemptade verenigt dertien *Ranunculaceën*-soorten, behorende tot de geslachten: *Ranunculus*, *Trollius*, *Anemone*, *Aconitum*, *Helleborus* en *Delphinium*. Hierbij worden eveneens een aantal *Solanaceën* beschreven, behorende tot de geslachten: *Hyoscyamus*, *Nicotiana*, *Solanum*, *Physalis*, *Atropa* en *Datura*.

In de vijfde groep van deze pemptade verenigt Dodoens een reeks lagere planten, behorende tot de *Varens*, *Korstmossen*, *Algen* en *Paddestoelen*. Deze worden dus duidelijk geïsoleerd van de bloeiende planten, en bovendien ook nog onderling onderscheiden.

In de vierde pemptade groepeerde Dodoens, naast moeras- en waterplanten, meerdere voedingsplanten, behorende tot de *Leguminosae* en de *Gramineae*, verenigd in een klein aantal groeperingen. Een eerste groep: de *Gramineae*-geslachten: *Triticum*, *Hordeum*, *Secale*, *Panicum*, *Coix*, *Holcus*, *Oryza*, *Zea*, *Phalaris* en *Avena*. Alleen boekweit (*Polygonum fagopyrum*) wordt hiertussen foutief ingeschakeld.

De tweede groep bevat de *Leguminosae*-geslachten: *Ervum*, *Lathyrus*, *Hippocrepis*, *Astragalus*, *Trigonella*, *Galega* en *Anthyllus*, met hierbij de soorten: *Coronilla ornithopus* en *Hedysarum orobus*. In een vierde groepering verenigt Dodoens opnieuw meerdere *Gramineae*-geslachten, onder meer *Triticum*, *Panicum*, *Poa*, *Agrostis*, *Aiza*, *Milium*, *Briza* en *Phleum*. Deze worden gevolgd door een tweede groep: *Trigonella*, *Medicago*, *Melilotus*, *Lotus* en *Trifolium*.

De vijfde pemptade bevat ook interessante groeperingen. Zo worden in het eerste boek praktisch al de toenmaals gekende *Chenopodiaceae* verenigd, namelijk de geslachten *Atriplex*, *Chenopodium*, *Blitum*, *Beta* en *Spinacea*, gevolgd door verscheidene *Amaranthaceae*-soorten en de *Boraginaceae*-geslachten: *Borago*, *Cynoglossum*, *Anchusa* en *Echium*. En vervolgens door de *Composieten*-geslachten: *Cichorium*, *Leontodon*, *Crepis*, *Lactuca*, *Lapsana*, *Hieracium*, *Hypochaeris*, *Senecio* en *Erigeron*.

De planten, verenigd in de tweede groep van deze vijfde pemptade behoren allen tot de *Cucurbitaceae*-familie, met uitzondering van twee soorten: *Impatiens balsamina* en *Fragaria vesca*. De vierde groep verenigt meerdere *Umbelliferae*, behorende tot de geslachten: *Apium*, *Selinum*, *Athamanta*, *Sison*, *Smyrnum*, *Caucalis*, *Scandix*, *Daucus* en *Chrithmum*, gevolgd door verscheidene vertegenwoordigers van de volgende *Cruciferae*-geslachten: *Sisymbrium*, *Brassica*, *Lepidium*, *Erysimum*, *Thlaspis* en *Iberis*.

De vijfde groepering van deze zelfde vijfde pemptade verenigt bijna uitsluitend distels (*Composieten*) uit de geslachten: *Carduus*, *Onopordon*, *Echinops*, *Carthamus*, *Cynera*, *Scolymus*, *Carlina*, *Centaurea* en *Cnicus*. Enkele vertegenwoordigers van de geslachten *Acanthus* (*Acanthaceeën*), *Dipsacus* (*Dipsacaceeën*) en *Eryngium* (*Umbelliferae*) werden hiertussen foutief geklasseerd.

De zesde en laatste pemptade bevat bijna uitsluitend houtige gewassen, waartussen nog enkele interessante groeperingen, onder meer sommige houtige *Rosaceeën*, struikachtige *Leguminosae*, en bijzonder talrijke *Amentaceeën* uit de geslachten: *Quercus*, *Fagus*, *Carpinus*, *Populus*, *Salix*, *Ulmus*, *Betula* en *Platanus*. Evenals - in de laatste groep - talrijke *Coniferen*, behorende tot de geslachten *Juniperus*, *Cypressus*, *Pinus* en *Larix*.

Zo deze groeperingen een belangrijke vooruitgang betekenden tegenover deze van het *Cruydeboek* (1554), bleven zij ook nog sterk onvolledig. De grotere taxums tekenden zich duidelijk af, bijzonder de Cormofyten en Thallofyten; de Dicotylen en Monocotylen. De familiën en geslachten kwamen minder volledig naar voor. Dit vindt zijn verklaring dat in Dodoens' tijd de morfologie van de plantorganen nog onvoldoende bekend was, evenmin als de natuurlijke reproductiefuncties. Ook als hij spreekt over mannelijke en vrouwelijke planten, bedoelt hij gewoonlijk verwante soorten van verschillende afmetingen.

Toch was Dodoens sterk geïntrigeerd door de mogelijke betekenis van de bloem. Hij constateert expliciet dat de kelkbladeren menigmaal de latere vrucht omringen en de meeldraden « beschermen ». Hij constateert eveneens dat de vrucht ontstaat uit de stamper. Ook merkt hij op dat de katjes van sommige planten de bloemen vervangen. De juiste betekenis van de Composieten-« bloem » ontgaat hem totaal, alhoewel hij de Composieten-groep toch duidelijk onderscheidt. De seksuele functie van de bloemdelen zal slechts vanaf het einde van de 17de eeuw opgehelderd worden, dank zij de ontdekking van de microscoop.

Toch baseerde Dodoens zijn embryonaire systematiek op morfologische overeenkomsten, hoofdzakelijk vegetatieve, maar waarschijnlijk ook florale.

Reeds in 1583 heeft hij een reeks morfologische begrippen voorgesteld. Ook hier was hij een verdienstelijke pionier, al moet vastgesteld worden dat Dioscorides reeds een anderhalf millennium vroeger een voorzichtige poging in die richting waagde. Deze bleef echter beneden het peil van de Dodoniaanse poging van 1583.

Wellicht mede dank zij deze « Dodoniaanse morfologieleer » van 1583, werd het een andere Vlaamse medicus, amper twintig jaar later, mogelijk het eerste plantkundig morfologie-traktaat te publiceren. Het verscheen in 1605 te Padua onder de titel: *Isagoge in rem herbariam libri duo* en was opgesteld door een jong medicus van 25 jaar, Adriaan Van den Spiegel, de latere professor van menselijke anatomie te Padua. Ook deze auteur kon de biologische functie van de bloemorganen nog niet omschrijven.

Toch zouden de diverse bloemorganen - kelk, kroon, meeldraden en stamper - door de Engelse en Franse botanisten van de 17de eeuw geleidelijk in aanmerking genomen worden als plant-systematische kenmerken, ook al zouden zij hun definitieve betekenis eerst krijgen in het « seksueel systeem » van Charles de Linné, rond 1740, zonder dat deze duidelijk de bronnen aangeeft waarin de seksuele functie van de bloemorganen voor het eerst vermeld staan.

2° DE INGEROEPEN SYSTEMATISCHE KENMERKEN

Overeenkomstig de eeuwenoude indeling der planten in bomen, frutices, suffrutices en kruiden, heeft Dodoens al de houtige planten verenigd in de laatste pemptade, waarin hij afzonderlijk de vertegenwoordigers der Coniferen, Amentaceeën, houtige Leguminosen en Rosaceeën groepeerd. Hierbij ligt het voor de hand dat hij de Coniferen isoleert op basis van de naaldvormige bladeren en de typische vruchtstanden of strobuli. De Amentaceeën worden afgezonderd van de Leguminosen, waarschijnlijk door de vruchtvorm. Hetzelfde geldt wellicht ook voor de Rosaceeën, waarbij misschien ook de samengestelde blad-vorm opgemerkt werd.

In elk geval laat Dodoens het houtig karakter domineren op de blad- en vruchtvormen.

Dodoens heeft de Pteridofyten, Mossen, Levermossen en Algen in een afzonderlijke groep verenigd, in oppositie met de bloemdragende kruidige planten. De afwezigheid van de bloem en van een bebladerde en een bewortelde stengel schijnen hier wel de determinerende factoren geweest te zijn.

Dodoens heeft eveneens de Monocotylen afzonderlijk gegroepeerd in de tweede pemptade, met uitzondering van de Gramineeën. Wellicht op basis van hun smalle bladvorm, tenzij hij de drietalligheid der bloemdelen - in oppositie tot vijf- of viertalligheid bij de Dicotylen - in aanmerking zou genomen hebben. De afzonderlijke en successieve groepering der Liliaceeën, Iridaceeën en Amaryllidaceeën in het tweede boek der tweede pemptade, is moeilijk verklaarbaar zonder dit numeriek floraal kenmerk. Voor de Orchidaceae-soorten geldt waarschijnlijk de morfologische bloemvorm en bijkomend ook de bladvorm.

De vertegenwoordigers der vijfde Monocotyle-familie, nl. de Gramineae, liggen in drie groeperingen verspreid in de vierde pemptade, waar zij alterneren met drie Leguminosae-groepen. Het valt op dat deze pemptade praktisch exclusief voedingsplanten verenigt, waartussen overtalrijke Gramineeën, zowel als Leguminosen. Het onderscheid tussen deze twee families gebeurde waarschijnlijk op basis van de typische bloeiwijze: de aar voor de Gramineae en de peul voor de Leguminosen. De respectievelijke indeling der drie Gramineae- en drie Leguminosengroepen is op het eerste gezicht minder te verklaren.

De Composieten-soorten liggen verspreid in drie groeperingen. De eerste in het derde boek der tweede pemptade; de tweede en de derde in het vijfde boek der vijfde pemptade. Zij werden van de andere families onderscheiden, waarschijnlijk door hun typische bloeiwijze, nl. het hoofdje. Het onderscheid tussen de drie groepen houdt waarschijnlijk verband met de samenstelling van het hoofdje. Wel bevat het derde boek uitsluitend doornachtige distels; waartussen enkele doornige soorten, behorende tot de Acanthaceeën en Dipsacaceeën, gemengd in voorkomen. Dit duidt aan dat Dodoens de doornvorming als systematisch kenmerk opgevat heeft.

De Umbelliferae komen voor in twee groeperingen, de eerste in het vijfde boek van de tweede pemptade, de tweede in het vierde boek van de vijfde pemptade. Dodoens heeft waarschijnlijk deze familie gebaseerd op basis van de typische schermvormige bloeiwijze. Hoe hij echter de twee groepen onderscheidt is op het eerste gezicht niet duidelijk.

De vertegenwoordigers van de volgende - huidige - families werden in hun respectievelijk familiaal verband gegroepeerd op basis van bijgevoegde kenmerken:

De Labiatae (tweede pemptade, vierde boek) door de typische lip-bloem, de vierkantige stengel en de kruisbladstand. De Euphorbiaceae (derde pemptade, tweede boek) op basis van het aanwezige melksap. De Ranunculaceae (derde pemptade, vierde boek) op basis van de typische regelmatige bloem. De Solanaceae (derde pemptade, vierde boek) op basis van hun giftige aard, mogelijk gepaard aan de kransstandige bladeren.

De Chenopodiaceae (vijde pemptade, eerste groep) door de $\pm$ typische bloeiwijze. Meerdere zijn ook voedingsplanten. De Boraginaceae (vijfde pemptade, eerste groep) wellicht aan de sterk behaarde bladeren en de opgerolde bloeitop (schicht). De Cucurbitaceae (vijfde pemptade, tweede boek) aan de typische vruchtvorm; meerdere zijn klimplanten. De Cruciferae (vijfde pemptade, vierde boek) wellicht aan de kruisstand van hun viertallige bloemen, gepaard aan de houwvormige vrucht. De Amaranthaceae (vijfde pemptade, eerste boek) wellicht aan de typische bloeiwijze, waarbij de bloemen eidelings een onbebladerde schijnaar vormen.

Wat ook de juistheid weze van deze gissingen, de systematische groeperingen der Dodoniaanse plantesoorten veronderstellen noodzakelijk een vergelijkend-morfologische studie. Het kan niet anders of Dodoens heeft een zulkdanige studie uitgevoerd.

Anderzijds kan alleen een voldoende aantal onderzochte planten deze morfologische overeenkomsten doen uitkomen, zodat de meer dan dertigjarige Dodoniaanse observatie en exploratie van de plantenwereld, waarbij het aantal beschreven planten steeg van $\pm$ 600 tot 1946, aan de basis ligt van deze systematische resultaten. Dit betekent dat alleen een gemotiveerde natuur-explorator in staat was tot zulke systematische innovatie. Deze verdienste komt alleen aan Dodoens toe.

4. De onmiddellijke weerslag van de systematische renovatie

De Dodoniaanse systematische renovatie had een onmiddellijke weerslag op Dodoens' tijdgenoten, nl. Charles de l'Escluse en Mathieu de l'Obel.

Charles de l'Escluse, negen jaar jonger dan Dodoens, vertaalde diens eerste *Cruydeboek*, met overname van dezelfde systematische classificatie. Zijn eerste persoonlijk werk, de Spaanse flora of *Rariorum aliquot Stirpium per Hispanias observatorum historia* van 1576, behandelde 251 - uitsluitend Spaanse - planten, te weinig om een uitgebreide systematiek op te bouwen. Toch worden de houtige planten nog afzonderlijk behandeld van de kruidige. Bij deze laatste worden de Monocotylen afzonderlijk gegroepeerd (begin tweede boek) en bovendien de vertegenwoordigers van de Iridaceën, Liliaceën en Amaryllidaceën eveneens min of meer afzonderlijk aangegeven. Bij de Dicotylen komen de

vertegenwoordigers van de Ranunculaceeën, alsmede die van enkele andere families eveneens gegroepeerd voor. Zijn grote herbaria (1601 en 1605), plus minus twintig jaar na de Dodoniaanse *Pemptades sex* gepubliceerd, bevatten interessante systematische groeperingen, temeer daar zij talrijke nieuwe planten betreffen. Bijzonder zijn paddestoelen-traktaat is een merkwaardige monografie. Toch was het Clusius meer te doen om nieuwe planten te beschrijven; minder om hun systematisch verband te discussiëren.

De zaken liggen duidelijk anders voor de *Stirpium Adversaria Nova*, opgesteld - officieel - in collaboratie door Pierre Pena en Mathieu de l'Obel, maar waarvan deze laatste onbetwistbaar de hoofdsteller is. Dit herbarium behandelde 1408 plantesoorten, waarvan slechts 268 (19,03 %) afgebeeld werden; en voor 198 (14,06 %) naar de afbeelding van andere herbaria verwezen werd o.m. naar 90 afbeeldingen van Mattioli, 78 van het *Cruydenboeck* van Dodoens en 23 van de *Stirpium historia* van Fuchs, en de overige naar meerdere andere geïllustreerde kruidboeken.

Uitgegeven in 1570/71 verscheen dit Lobeliaanse herbarium zestien jaar na de Dodoniaanse *Histoire des Plantes* van 1557, acht jaar na het tweede *Cruydeboeck* (1563) en minstens twee jaar na de twee Dodoniaanse separaat-atlassen van 1566 en 1568.

In navolging van Dodoens heeft Lobelius in dit herbarium van 1570/71 de planten geklasseerd in een natuurlijk systeem, dat getuigt van een bewust en wel overwogen persoonlijk inzicht, maar dat op meerdere punten - weze het ook secundaire - afwijkt van de Dodoniaanse systematiek, ook van deze van 1583. Bovendien nam Lobelius het interessante initiatief elke « taxum » in te leiden door een systematische opsomming, in tabelvorm, van de behandelde planten.

Dit verklaart dat in de Plantiniaanse atlas van 1580, uitgegeven vòòr Dodoens' terugkeer in de Nederlanden, de planten - door Lobelius - gerangschikt werden volgens de ordening van de Lobeliaanse *Adversaria Nova* van 1571; en dat deze ordening bewaard bleef in de herdruk van deze plantatlas in 1590, na Dodoens' overlijden; terwijl Dodoens in zijn *Pemptades* van 1583 zijn visie gehandhaafd heeft. De gebroeders Van Rafelingen, kleinzoons van Plantijn, volgden echter expliciet gewild en bewust, in hun geplande atlas van ± 1642 (3), de Dodoniaanse visie.

Deze eerste systematische betwisting, al betrof zij slechts betrekkelijk secundaire kwesties, getuigt in elk geval dat deze systematische innovatie van Dodoens, nog in de 16de eeuw, een ingrijpende weerslag had op de botanie. Die eerste betwisting zou ten andere gevolgd worden

(3) A. LOUIS, *Mathieu de l'Obel. Episode de l'Histoire de la Botanique*. Louvain. Peeters, 1980, 544 p. (cfr. p. 499-510)

door minstens een vijftiental classificatie-ontwerpen; vooraleer Charles de Linné, rond het midden van de 18de eeuw, er in lukte een definitieve classificatie te doen aanvaarden.

5. Dodoens gesitueerd in de botanische exploratie

De floristische inventarisatie op mondiaal niveau situeerde zich tussen de 17de en 19de eeuw. Zij begon zeer bescheiden rond het midden van de 16de eeuw met de floristische exploratie van lokale Europese flora's, door Otto Brunfels (? - 1534), Jeroom Bock (1498-1554), Leonard Fuchs (1501-1566) en Valerius Cordus (1515-1544). Zij zette zich voort, in de tweede helft der 16de eeuw met Rembert Dodoens (1517-1585), Melchior Wieland (1520-1584), Leonard Rauwolf (1515-1590), Charles de l'Escluse (1526-1609), Mathieu de l'Obel (1538-1616), Jacques Daléchamp (1513-1588), Pierre Belon (1518-1584) en niet in het minst - dank aan de Spaanse ontdekkingsreizen - met Garcia del Huerto (16de eeuw), Joseph d'Acosta (1534-1600), Francesco Hernandez (16de - 17de eeuw); evenals met meerdere Italiaanse botanisten, waartussen Luca Ghini (1500-1556) wellicht de voornaamste was; al heeft deze geen enkel botanisch geschrift nagelaten, maar daarentegen een diepgaande persoonlijke invloed gehad op de meeste botanisten van zijn tijd. Zij zou een enorme ontplooiing kennen in de 17de en 18de eeuw met de grote Engelse, Nederlandse en Franse botanisten, dank aan de concurrerende expansiepolitiek van deze naties.

In deze grootste onderneming was ook Dodoens bij de allereerste pioniers. Bijzonder nam hij, en hij alleen, het uiterst belangrijk initiatief van een classificatie-systeem, waarin de immer rijker wordende plantenverzamelingen overzichtelijk konden gerangschikt worden. Ook al zou dit ontwerp later nog aanzienlijk vervolledigd en verbeterd worden - wat nog minstens anderhalve eeuw in beslag zou nemen - blijft deze initiatiefname een onvervreembare Dodoniaanse verdienste.

6. De botanografische verdiensten van Dodoens

Een niet minder belangrijke systematische verdienste van Dodoens ligt in de nauwkeurige en - voor die tijd - gedetailleerde plantenbeschrijvingen, dewelke heden nog betrouwbare determinaties toelaten, ook al hadden zij in hoofdzaak betrekking op de vegetatieve plantenorganen.

Deze plantendeterminaties werden ten andere nog vergemakkelijkt door natuurgetrouwe, naturalistische tekeningen, het merendeel uitgevoerd door Pieter Van der Borch, de Mechelse uitzonderlijk begaafde planttekenaar.

7. De Dodoniaanse plantatlassen

Een andere verdienste van Dodoens, al is deze hier niet de eerste,

bestond in de realisatie van kleine plantenatlassen - of separaten - die, bij gemis aan dichotomische determinatietabellen, een uitstekend hulpmiddel voor plantendeterminatie waren. Dodoens heeft dit procédé overgenomen van Leonhard Fuchs, de eerste om dit toe te passen, waarschijnlijk met de bedoeling de financiering van zijn groot herbarium te vergemakkelijken. Inderdaad, deze Fuchsiaanse plantenatlassen gingen vlot van de hand. Hun herhaaldelijk frauduleuze namaak getuigt van een winstgevende verkoop; evenveel echter van een grote belangstelling vanwege een uitgebreid publiek.

Dodoens heeft echter van deze plantenatlassen, dank zij de systematische groepering der plantenafbeeldingen, de voorlopers gemaakt van het zo interessante monografie-genre. Ook deze Dodoniaanse atlanten kenden een vlotte afzet, te oordelen naar hun herhaalde edities.

Stippen we nog finaliter aan dat Dodoens de eerste botanist is, van wie een herborisatierapport bewaard bleef. Dit had betrekking op de kunstzone bij Leiden en de Rijnvallei in Nederland. Het was in briefvorm opgesteld en toegezonden aan zijn vriend Charles de l'Escluse. Het werd opgenomen in de tweede uitgave (1616) van zijn *Stirpium Historiae pemptades sex*.

II. Weerslag van toevallige omstandigheden op het Dodoniaans œuvre

Uiteindelijk moet nog de gunstige weerslag van toevallige omstandigheden op het Dodoniaans œuvre vermeld worden.

Zo Dodoens' emigratie naar Oostenrijk floristisch produktief was, kon aanvankelijk toch gevreesd worden dat deze emigratie noodlottig voor de botanie zou uitvallen. Allerlei onvoorziene omstandigheden, vooral de commerciële aanleg van Plantijn, hebben hier een - botanische - ramp verhinderd. Inderdaad, de redaktie van het Dodoens-herbarium van 1583 was, in 1574, al sterk gevorderd en Plantijn had reeds aanzienlijke sommen geïnvesteerd in het xylografisch materiaal, als het plotse vertrek van Dodoens naar Wenen de afwerking van het herbarium dreigde te verhinderen. Dit zou voor Plantijn een lelijke financiële strop betekenen.

Temeer daar Plantijn in 1571, 800 exemplaren van het Lobeliaans, in Londen uitgegeven, herbarium *Stirpium Adversaria Nova* aangekocht had om deze in omloop te brengen op het continent. De minderwaardige tekst, gevoegd aan een numeriek onvoldoende en kwalitatief minderwaardige illustratie, maakten dit herbarium echter onverkoopbaar.

Christoffel Plantijn wist zich uit deze dubbele financiële moeilijkheid te redden door Lobelius in te schakelen. Deze was inderdaad, na een mislukte medische vestiging in Engeland, naar Antwerpen overgekomen. Plantijn liet Lobelius een Latijnse tekst opstellen voor de Dodoniaanse

plantenaafbeeldingen, voegde hierbij de tekst van de Lobeliaanse *Adversaria Nova*, en publiceerde in 1576 het geheel als een nieuw Plantiniaans herbarium, onder de titel *Plantarum seu Stirpium historia*. Deze publikatie kende een spoedig succes, dank zij de prachtige illustratie.

Toch weigerde Plantijn, na verkoop van de 800 *Adversaria*-exemplaren, de andere nog beschikbare exemplaren van dit Lobeliaans herbarium in verkoop te brengen; al ging hij voort het atlas-deel van de *Plantarum seu stirpium historia* te verkopen, onder de titel *Stirpium observationes*. Tot groot ongenoegen van Mathieu de l'Obel, die opgescheept bleef met nog ongeveer tweeduizend exemplaren. Deze weigering van Plantijn hield ogenschijnlijk verband met een ander opzet. In 1580 publiceerde hij de meer dan 3.000 plantenaafbeeldingen, uitgevoerd door zijn medewerkers, in hoofdzaak Pieter Van der Borch, in vorm van een plantenaslas, de *Plantarum seu Stirpium Icones*, die de «Lobeliaanse» *Stirpium historia* voordelig zou vervangen en ten andere in 1590 een tweede uitgave kende. Wel gaf Plantijn een compensatie aan Lobelius, door hem een Nederlandse tekst te laten opstellen voor het Dodoniaans illustratiemateriaal. Dit tweede herbarium verscheen in 1581 onder de naam van Mathieu de l'Obel en was getiteld *Kruidboek*. De hoofdbedoeling van Plantijn was waarschijnlijk commercieel, nl. de publikatie van een uitgebreid Vlaams herbarium na het bijna twintig jaar oude Dodoniaans *Cruydeboek* van 1563.

Deze twee Lobeliaanse herbaria bleven wetenschappelijk ver beneden het peil van de Dodoniaanse *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583. Bijzonder het Lobeliaans *Kruidboek* (1581) was te slordig en te overhaast opgesteld; en Lobelius beriep zich veel te veel op totaal verouderde en zelfs minderwaardige auteurs uit de Oudheid en de Middeleeuwen, o.m. Simon Seth, een medisch-botanist van de 11de eeuw uit het Oostromeinse Rijk. Het moet dan ook niet verwonderen dat Moretus voor het Vlaamse herbarium van 1608, de Dodoniaanse *Stirpium pemptades* van 1583 liet vertalen; en het Lobeliaans *Kruidboek* van 1581 negeerde.

Bij de terugkeer van Dodoens in de Nederlanden in 1581, hield de samenwerking Plantijn-Lobelius praktisch op; mede door de aanstelling, kort hiervoor, van Lobelius tot lijfarts van de Prins van Oranje. Het Dodoniaans herbarium *Stirpium historiae pemptades sex* werd onmiddellijk verder afgewerkt, en verscheen in 1583, opgedragen aan het Antwerpse stadsmagistraat, dat de publikatie met 400 gulden gesubsidieerd had.

En de botanie, en Rembert Dodoens, en Christoffel Plantijn kwamen uiteindelijk - wetenschappelijk en financieel - onbeschadigd uit deze politieke tribulaties. Lobelius van zijn kant had de kans gekregen een botanische faam te verwerven.

Toch had Lobelius reële verdiensten op gebied van de plantensystematiek, ook al werd geen enkel van zijn herbaria een tweede maal in druk gebracht. Namelijk door het opstellen van systematische tabellen; het invoeren van de auteursnaam bij de binominale soortnaam; evenals door het indelen der bloeiende planten in breedbladige en smalbladige; wat in feite neerkwam op het onderscheid tussen parallelnervige en anderzijds veernervige of handnervige bladeren; zonder dat Lobelius de systematische betekenis van de nervatuur zelf ingezien heeft. Hij vermeldt ten andere nergens enig nervatuur-type, en plaatste de facto meerdere breedbladige Monocotylen tussen de Dicotylen en vice-versa.

Plantijns commercieel inzicht had zijn firma veilig door deze moeilijkheden geloodst; niettegenstaande de politieke troebelen de globale botanische activiteit sterk gehinderd hadden. Deze viel inderdaad van 408 edities, in de vierde fase (1529-1563), tot slechts 263 in de vijfde fase (1564-1600) (jaargemiddelde 7,2).

Het is nochtans in deze laatste fase dat Dodoens zijn magistraal herbarium opstelde en publiceerde, al was het ook met een vertraging van ongeveer zeven jaar.

Algemene conclusie

De invloed van de Dodoniaanse herbaria was overweldigend. Reeds voor 1585 verschenen meerdere *Cruydeboeck*-edities, daarna nog minstens zeven tot 1678.

De Dodoniaanse herbaria hebben enorm bijgedragen tot de ontwikkeling van de Engelse botanie, die in de 15de en 16de eeuw een sterke achterstand kende ten opzichte van de continentale botanie. Deze Dodoniaanse invloed krijgt zijn volle betekenis bij de bedenking dat Dodoens also onrechtstreeks mede aan de basis ligt van de schitterende floristische exploratie door Engelse botanisten van het uitgebreide Engels koloniaal imperium in de 17de en 18de eeuw.

Het Dodoniaans succes was niet minder groot in de Westeuropese gewesten door de talrijke Plantiniaanse, Latijnse en Vlaamse uitgaven van de Dodoniaanse *Pemptades sex* van 1608, 1616, 1618, 1644 en hun talrijke derivaten, o.m. de Plantiniaanse plantenatlassen van 1580 en 1590, met hun 3000 plantenafbeeldingen. Ook de twee Lobeliaanse herbaria van 1576 en 1581 kunnen als Dodoniaanse derivaten beschouwd worden, omdat ze gebouwd zijn op de Dodoniaanse figuratie, zonder dat echter de reeds klaargekomen Dodoniaanse teksten hiervoor aangewend werden.

De beste Dodoens-uitgave blijft deze van 1616. Zij was identiek met de *editio princeps* van 1583, op enkele Dodoniaanse bijvoegsels na.

Samen met de *De plantis libri XVI* van de Italiaanse Andrea Cesalpini, eveneens gepubliceerd in 1583, zijn deze twee herbaria de enige botanische publikaties van de 15de eeuw, die 170 jaar later, nog door Linnaeus als waardevol en actueel aangegeven, en door deze nog opgenomen werden bij het opmaken van zijn systematische classificatie der toenmaals beschreven planten.

De nooit versagende werkkraft van de Mechelse geleerde, zijn wetenschappelijke motivatie, zijn diepgaand inzicht in het wetenschappelijk denken van zijn tijd, zijn fantastisch geheugen, zijn zin voor wetenschappelijk management en bovenal zijn interesse voor de plantwereld hebben van Rembert Dodoens niet alleen een topfiguur, maar ook een spilfiguur gemaakt, die de geschiedenis van de botanie lang en diep beïnvloed heeft.

Het Dodoniaans herbarium: *Stirpium historiae pemptades sex* van 1583 heeft niet alleen de botanie definitief losgemaakt van de meer dan millennium-oude Dioscoridaanse invloed, en de weg geopend voor haar definitieve emancipatie tot zelfstandige wetenschap. Het heeft ook door zijn degelijke botanografie en bijzonder zijn systematische renovatie, de plantkundige activiteit van de 17de en zelfs nog van de 18de eeuw diepgaand geconditioneerd.

Dr. Armand LOUIS
Prof. em. aan de Katholieke Universiteit te Leuven

Bibliografie

Het volledig bronnenmateriaal voor deze Dodoens-studie wordt aangetroffen in volgende werken:

- A. LOUIS, *Geschiedenis van de plantkunde van Oudheid tot Renaissance*, Leuven, Peeters, 1976, 689 p.
A. LOUIS, *Mathieu de l'Obel 1538-1616. Episode de la botanique*. Leuven, Peeters, 1980, 544 p.

D. O. M.

REMBERTO DODONEO MACHLIN.
D. MAXIMILIANI II ET RVDOLPHI II IMPP.
MEDICO ET CONSILIARIO
CVJVS IN RE ASTRONOMICA, HERB. MEDIC.
ERVDITIO SCRIPTIS INCLARVIT,
QVI IAM SENEX IN ACAD. LVGDVNENSI
APVD BATAVOS PVBLICVS
MEDICINÆ PROFESSOR FELICITER OBIT
AN. CIOCLXXXV AD VI IDVS MART.
ÆTATIS SVÆ LXVIII
REMBERTVS DODONEVS
FIL. M. P.

De relatie Dodoens - Clusius

Als gevolg van de renaissancestroming hebben ook de Nederlanden in de 16de eeuw een buitengewone geestelijke explosie gekend. Op het gebied van de plantkunde moeten we op de eerste plaats melding maken van de Antwerpse apotheker Peeter van Coudenberghe, die als eerste in Europa een privé kruidentuin aanlegde; hij begon er mee in 1548 en 20 jaar later schrijft hij, dat hij dagelijks in zijn tuin 600 exotische planten kan bekijken. «Zo iets brengt last en onkosten mee, het heeft me veel zweet en geld gekost», zo schrijft hij, «maar het schenkt mij de allergrootste voldoening» (1). Hij had zorg voor zijn planten en om ze te laten overwinteren vond hij de serre (locum hypogeum) uit. Toen zijn tuin door oorlogsomstandigheden helemaal verwoest werd, ontbrak hem de moed om zijn groot botanisch werk, waar hij aan bezig was, te voltooien. En dat is de reden waarom nu altijd sprake is van de drie grote Nederlandse kruidkundigen: Dodoens, Clusius en Lobelius en niet van de vier kruidkundigen, ofschoon Peter van Coudenberghe bij dit drietal zeker niet moet onderdoen.

Dat deze vier mannen elkaar kenden en waardeerden is vanzelfsprekend, al is de vriendschap tussen de oudste, Dodoens en de jongste, Lobelius, van geen blijvende duur geweest (2).

De twee kruidkundigen die van aard en levensritme het meest verschilden, waren ongetwijfeld Dodoens en Clusius. Toch is er een parallellisme in hun levensloop en hebben ze aan elkaar de meeste steun gehad. Rembert Dodoens die in 1517 te Mechelen werd geboren was 9 jaar ouder dan Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) die in 1526 te Atrecht het licht zag. Dodoens was als geneesheer honkvast, hij evolueerde in de driehoek Mechelen-Leuven-Antwerpen, tot hij op rijpere leeftijd zich verplicht zag op reis te gaan. Clusius daarentegen was van kwik, schier altijd op reis en nergens thuis. Ze hebben elkaar ontmoet, gewaardeerd en gesteund.

(1) V. CORDUS, *Dispensatorium*. Lugduni, 1575. Epistola. «Ex Officina nostra pharmaceutica, Antverpiae Calenda Martii 1568».

(2) A. LOUIS, *Mathieu de l'Obel*. Gent-Leuven, 1980, p. 135.

Eerste kennismaking

We weten dat Clusius, na zijn humaniteiten aan de Latijnse School van Houckaert te Gent, naar Leuven trok, waar hij rechten studeerde; na twee jaar ging hij naar Marburg en daarna naar Wittenberg, waar hij niet alleen van godsdienst maar ook van studierichting veranderde, reisde naar Montpellier, waar hij in 1551 aan de universiteit geneeskunde studeerde en gelogeerd was bij de geneesheer Guillaume Rondelet, die een boek over vissen aan het opstellen was. Clusius had aan het opstel een integrerend deel en vertaalde het vissenboek in het Latijn: *Libri de Piscibus marinis*. Lugduni, 1554. Hij kwam in het najaar van 1554 terug naar de Nederlanden, waar hij 5 jaar, van 1555 tot 1560 zal verblijven; het meest verbleef hij bij zijn vader te Antwerpen, maar in feite doorreisde hij geheel het land. Het moet gedurende deze periode zijn, dat Dodoens en Clusius elkaar voor het eerst hebben ontmoet, en dat de Franse vertaling van het in 1554 verschenen *Cruyde Boeck* ter sprake moet gekomen zijn. Clusius zette zich aan het werk, wat resulteerde in de *Histoire des Plantes*, uitgegeven te Antwerpen in 1557. Het hoeft gezegd, dat Clusius zich niet beperkte tot een blote vertaling; zo beschrijft *Histoire des Plantes* 1291 plantesoorten en heeft 800 houtsneden, terwijl Dodoens' *Cruyde Boeck* slechts 1060 plantesoorten beschrijft en 715 houtsneden telt. Deze vertaling van Clusius lag aan de basis van de Engelse vertaling van Henry Lyte, een boek dat grote verspreiding kende en veel heruitgaven en aldus werd de naam van Dodoens, door tussenkomst van Clusius, in de Engelssprekende landen bekend.

Clusius, die weer op reis was, in Frankrijk, Spanje en Portugal, hield zich op de hoogte van Dodoens werkzaamheden. Zo zien we dat hij in zijn *Rariorum aliquot stirpium Historia* (Antwerpen, 1583, p. 330) een oordeel uitsprekt over de 2e uitgave van Dodoens' *Cruyde Boeck* «*quae correctior et auctor postea evulgata*» (verbeterd en vermeerderd). Deze woorden en ook het feit dat hijzelf bij de vertaling de tekst van Dodoens aanvulde, kunnen erop wijzen, dat het *Cruyde Boeck* hem niet helemaal voldeed. Dit voelde Dodoens trouwens zelf aan; een groot deel van zijn kruidboek was nog gesteund op het gezag van de oude kruidenvaders en ofschoon kind van de Renaissance, was hij nog niet helemaal vrijgevochten van het «*Magister dixit*» van de scholastici; wat Dioscorides of Plinius of anderen gezegd hadden nam hij klakkeloos over. Vanaf 1563 echter begint hij aan het opstel van een reeks monografieën van planten, die getuigen van persoonlijke observatie: *Historia frumentorum, leguminum, palustrium et aquatiliu herbarum* (1565, 1566, 1569), *Florum coronariarum odoratarum nonnullarum herbarum Historia* (1568, 1569) en *Purgantium aliarumque eo facientium, tum et radicum, convolvulorum ac deletariarum herbarum Historiae libri quatuor* (1569), welke geleid hebben tot zijn monumentaal werk *Stirpium Historiae Pemptades Sex*, waarvan dan de 3 Nederlandse vertalingen, na zijn dood uitgegeven, nog steeds de trots van de bezitter uitmaken.

Vriendschap

Terwijl Dodoens aan de monografieën bezig was ging Clusius in 1566 op vriendenbezoek bij Dodoens te Mechelen en verbleef hij er 3 dagen. We kunnen ons goed indenken hoe deze drie dagen met besprekingen over botanische onderwerpen werden gevuld.

Het volgend jaar 1567 is Clusius opnieuw te gast bij Dodoens, want hij ontvangt er een brief, waarvan het adres luidt: « A Maistre Charles de Lescluse mon tres bon amy au logis de sieur Rembert Dodoneus, docteur en medecine. A Malines. »

We weten dat Clusius, die zich gecompromitteerd had door actief oppositie te voeren tegen de regering (3), van 1568 tot 1573, d.i. tot hij naar Wenen vertrekt, ondergedoken bleef bij Johan de Briancon te Mechelen. Ofschoon daar geen bewijzen van zijn is het vanzelfsprekend, dat hij er dikwijls het bezoek van Dodoens zal gekregen hebben, met onderbreking evenwel van één jaar dat Clusius in Engeland verblijft en er o.a. Henry Lyte ontmoet, die de Franse vertaling van Dodoens' *Cruyde Boeck* in het Engels zal omzetten.

De goede verstandhouding tussen Clusius en Dodoens wordt nog eens bewezen door het feit, dat Dodoens voor zijn *Purgantium Historiae* 39 houtsneden mag gebruiken, die Clusius had laten maken voor zijn Spaanse flora, nog voor die uitgegeven was.

In 1571 is de Gentenaar Nicolas Biesius, de lijfarts van Maximiliaan II van Oostenrijk, op bezoek in zijn vaderland en ontmoet er Clusius; hij polst hem om te zien of hij eventueel bereid zou zijn naar Wenen te reizen om er een botanische tuin aan te leggen. In 1573 kreeg Clusius een officieel aanzoek van de keizer en vertrok onmiddellijk naar Wenen, te paard. Nog in hetzelfde jaar overleed de keizerlijke lijfarts. Dodoens wordt naar Wenen ontboden om er Nicolas Biesius als lijfarts te vervangen. Na alles wat hij de laatste tijd meegemaakt had in zijn vaderland aanvaardt Dodoens maar al te gretig de uitnodiging. In hoeverre Clusius bij deze benoeming invloed gehad heeft aan het Weense hof is niet bekend, maar een feit is dat Clusius er helemaal opgewonden door is; vooreerst zorgt hij voor een vrijgeleibrief voor de bagage van Dodoens; hij laat het grote nieuws onmiddellijk weten aan zijn vriend Camerarius (brief van 4 september 1574): « Dodonaeus a Caesare accercitus hic venit (Dodoens door de keizer ontboden komt naar hier). Twee weken later schrijft hij opnieuw dat de heer Rembert Dodoens, de beroemde geneesheer, op verzoek van de keizer ontboden werd om Biesius op te volgen (brief van 18 september 1574) en in een volgend schrijven (25 september 1574) spreekt hij zijn bezorgdheid uit voor het feit dat Dodoens die reeds enkele dagen verwacht wordt, nog steeds niet

(3) A. LOUIS, *Clusius Carolus*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 1, kol. 314.

BONÆ MEMORIÆ
CAROLI CIVIS
ATREBATIS

P. O. S.

QUI OB NOBILIS CELEBRITATEM
PROBATE FRUITUS ET TUM P
INPRIME HIRACINUS ILLE S
AMAM INTER ALI. CAS. D
ALLECTVS ET POST VARIAS
IONES ANO DE MM ET
DELET COIN IN HA CVL
CORANDA ACADEMIA E
AND OPVR P
XXCIV. E. S. ANNI
ORIT CELEBS IV API. M. DC. LX

aangekomen is. Ten slotte zijn de twee vrienden weer samen te Wenen en vinden zij steun aan elkaar, wat blijkt uit talrijke kleine anecdoten, zoals b.v. toen Clusius een brief schrijft naar de ambassadeur van Hessen te Praag, deze vertrokken was toen de brief aankwam; Dodoens, die toevallig te Praag verbleef, haast zich om de brief na te sturen.

Het leven aan het Keizerlijk Hof is ook niet alles, de uitbetaling van de wedden laat fel te wensen over, bij zoverre dat Dodoens het beu wordt en van zodra hij er de kans toe ziet ontslag indient, om dan later een professoraat te Leiden te aanvaarden. Clusius staat er even slecht voor, maar hij blijft omdat hij daar met verscheidene grote schriften bezig is: zijn *Flora van Spanje en Portugal*, zijn *Stirpium per Pannoniam Historia* en zijn paddestoelenboek. Zelfs nadat hij door Rudolf II ontslagen werd en zijn tuin, waarvoor hij zoveel moeite gedaan had, ongedaan werd, bleef hij nog ter plaatse voortwerken, dank zij de vrijgevigheid van zijn beschermheer Balthasar Bathiany. Van zodra hij met zijn werk klaar is, aanvaardt ook hij gretig het voorstel om een hortus aan te leggen bij de universiteit te Leiden. Hij heeft er Dodoens niet opgevolgd. Deze is er als geneesheer en niet als botanicus werkzaam geweest; er was immers nog geen kruidtuin aan de universiteit verbonden. Te Leiden hebben ze elkaar niet meer teruggezien daar Dodoens na een drietal jaren professoraat overleed. Maar ook hier weer is het parallellisme in de levensloop van beide geleerden frappant.

Vriendschap verzwakt?

Toen Dodoens één jaar professor was kwam dan in 1583 zijn *Stirpium Historiae Pemptades sex* van de pers. In een brief die hij aan Crato schrijft, brengt Clusius felle kritiek uit: het boek van Dodoens brengt weinig nieuws, schrijft hij, behalve enige niet sierlijke («inelegantes») en misschien verzonnen afbeeldingen ontleend aan de *Codex Caesareus* (bedoeld wordt de *Codex Constantinopolitanus* of *Vindobonensis*). Dodoens tilde niet zo zwaar aan drukfouten en aan de gelijkenis van de afbeelding, wat Clusius doet besluiten: «sua cuique est sententia» (ieder handelt naar eigen smaak). Maar waar beiden wel in overeenstemmen was de overtuiging, dat de plantkunde niet meer uitsluitend aan de artsensijbereidkunde onderworpen was. Er mocht en er moest een plaats gegund worden aan de *Hortus Medicus*, maar daarbenevens moest er een plaats zijn voor de *Hortus Philosophicus*, waar planten om de planten en alleen daarom zouden worden geteeld. En hierin ligt ongetwijfeld de grote verdienste van beide kruidkundigen.

Was de kritiek van Clusius op Dodoens alleen maar een wetenschappelijk dispuut of was de vriendschap verminderd sedert het vertrek van Dodoens uit Wenen? Het is moeilijk te zeggen, maar het is zeker dat de vriendschap niet te loor ging, wat blijkt uit het feit, dat bij de dood van Dodoens Clusius naar Plantin schrijft, dat hij moet zorgen voor de nodige elegieën.

Dodoens werd begraven te Leiden in de O.L.-Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat. Vijftien jaar later zal ook Clusius aldaar begraven worden. Toen de Lieve-Vrouwekerk moest worden afgebroken in 1819 werden de epitaphia van Dodoens en van Clusius overgebracht naar de Pieterskerk, waar zij heden nog broederlijk bijeen zijn.

Hiermede eindigt nog niet de onderlinge beïnvloeding en samenwerking: immers toen na de dood van Dodoens, de Nederlandse vertaling van de *Pemptades sex* door Francoys van Ravelingen werd uitgegeven, waaraan Dodoens zelf nog heeft meegewerkt, werden na elk kapittel bijvoegsels toegevoegd «wt verscheyden Cruydtbeschrijvers», waarvan een groot deel uit de werken van Clusius stammen. Daarbij werd nog gevoegd, zoals te lezen staat op de titelprent van het *Cruydt-Boeck* van Rembertus Dodonaeus: «Item in 't laetste een Beschrijvinge vande Indiaensche Gewassen, meest getrocken wt de schriften van Carolus Clusius». Het was vanwege Van Ravelingen dan ook een bijzondere attentie, dat hij de portretten van beide vrienden Rembertus Dodonaeus en Carolus Clusius op de titelprent afgebeeld heeft. Het is een ode aan de vriendschap.

Dr. L.J. VANDEWIELE

Literatuur

- F.W.T. HUNGER, *Charles de l'Escluse - Carolus Clusius. Nederlandsch kruidkundige 1526-1609*. Deel 1. 's-Gravenhage, 1927, Deel 2. Ibid., 1942.
- A. LOUIS, *Clusius (de l'Escluse) Carolus, botanicus*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Deel 1. Brussel, 1964, kol. 312-319.
- A. LOUIS, *Dodoens, Junius Rembert, stadsgeneesheer*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Deel 1. Brussel, 1964, kol. 414-419.
- A. LOUIS, *Mathieu de l'Obel 1538-1616. Episode de l'histoire de la botanique*. Gent-Leuven, 1980.
- L.J. VANDEWIELE, *Geschiedenis van de Farmacie in België*. Beveren, 1981.

Het Nederlands bij Dodoens

Na de verschillende lezingen over de eigenlijke vakgebieden van Dodoens, wil ik in mijn bijdrage handelen over zijn Nederlands als de taal waarin hij een deel van zijn werk schreef, en vooral over zijn Nederlandse plantnamen, waaraan hij veel aandacht besteedde.

Dat Dodoens een bijzondere aandacht had voor zijn moedertaal en vooral voor de Nederlandse botanische terminologie, moeten we in het licht van zijn tijd zien. In de 16de eeuw neemt immers niet alleen de studie van de klassieke talen, Latijn en Grieks, een hoge vlucht onder invloed van het humanisme, maar naar het model daarvan begint men ook de Westeuropese volkstalen wetenschappelijk te bestuderen. Zo kwamen bijv. de eerste uitvoerige Nederlandse woordenboeken tot stand door bewerking van Latijnse humanistische woordenboeken en stelde Cornelis Kiliaan een wetenschappelijk woordenboek samen, het *Etymologicum Teutonicae Linguae* (Antwerpen, 1599), waarin hij het Nederlands op zichzelf bestudeert en niet alleen meer als een middel om een andere taal te verstaan (1). Ook als taal van positieve wetenschappen krijgt onze taal in deze periode aandacht, vooral door Simon Stevin (Brugge 1548 - Leiden 1620), die niet alleen schrijft over de waarde van het Nederlands als wetenschappelijke taal, maar er ook een vaardig instrument van maakt door zuiver Nederlandse termen in te voeren voor de wiskunde, natuurkunde, vestingbouw en andere vakken (2).

Al voor Kiliaan en Stevin heeft Dodoens op dezelfde wetenschappelijke wijze de Nederlandse plantnamen verzameld en beschreven. Tevoren waren er weliswaar al verzamelingen van Nederlandse plantnamen in omloop, eerst handschriften in de 13de en 14de eeuw (3) en daarna gedrukte werken als de *Herbarius. Kruidboeck in dietsche* (Antwerpen, 1484), *Den groten Herbarius (Ortus sanitatis ghenaeumt)* (Antwerpen,

(1) F. CLAES, *Invloed van Latijnse humanistische woordenboeken op de Nederlandse lexicografie in de zestiende eeuw*, in *Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres*, 1969, p. 87-91.

(2) L. VAN DEN BRANDEN, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*. Gent, 1956, p. 188-209.

(3) L.J. VANDEWIELE en W.L. BRAEKMAN, *Een Latijn-Mnl. plantenglossarium uit het midden van de 14de eeuw*, in *Scientiarum Historia*, 10 (1968), p. 115-144.

1514) en het *Viridarium florum* (Antwerpen, 1536) van Levinus Crucius, maar deze werkjes waren alle nog beknopt. Merklijk uitvoeriger was een vertaling van het Duitse *Neu Kreüterbuch* (Basel, 1543) van Leonhard Fuchs, die onder de titel *Den nieuwen herbarius, dat is. Tboec van den cruyden* te Basel omstreeks 1545 verscheen. Volgens Prof. Louis is deze vertaling waarschijnlijk het werk van Dodoens (4). Hiermee zou deze dan al een eerste bijdrage tot de plantkunde in het Nederlands geleverd hebben. In deze lezing wil ik me echter beperken tot de plantenboeken die zeker van Dodoens persoonlijk zijn, en daarbij vooral zijn uitvoerigste werken behandelen.

1. Het Nederlands als taal van Dodoens

Eerst wil ik toch nog even iets zeggen over de eerste beknoptere Latijnse plantboeken van Dodoens, die toch heel wat Nederlandse plantnamen bevatten. In deze werken, *De Frugum Historia Liber unus* (Antwerpen, 1552), *Trium priorum* en *Posteriorum trium de stirpium historia commentariorum imagines* (Antwerpen, 1553 en 1554), noemt hij immers een aantal plantnamen gebruikelijk bij de *Brabanti* (Brabanders), zoals hij ook namen gebruikelijk noemt bij de *Germani* (Duitsers), de *Itali* (Italianen) en de *Galli* (Fransen). We kunnen ons afvragen of hij met de taal van de Brabanders hier het Brabantse dialect bedoelt ofwel een soort Nederlandse standaardtaal, waarvoor het Brabants de toonaangevende tongval is. Opmerkelijk is dat hij in het register in de laatste twee werken spreekt over de «brabantsche ende nederlantsche namen vanden cruyden». Hierbij merk ik op dat de term *Nederlands*, die op een groeiend besef van taaleenheid wijst, in 1514 voor het eerst gebruikt werd en in de 16de eeuw al vrij frequent was zowel in Zuid- als in Noord-Nederland (5).

Zijn *Cruijde Boeck* (Antwerpen, 1554) schrijft Dodoens in de volkstaal, opdat het, zo zegt hij in zijn inleiding, «alle cruyt liefhebbers, ende alzo wel den leecken van der Latijnscher sprake ignorant, als den gheleerden dienstelick ende orboorlick soude mogen wesen». Hij wil dus bewust zijn wetenschappelijk werk toegankelijk maken voor alle belangstellenden, ook voor hen die geen Latijn, de taal van de geleerden, kennen. Daardoor maakt hij ook zijn moedertaal, het Nederlands, tot een taal van wetenschap op hoog niveau, zoals na hem Kiliaan en Stevin het zouden doen. Hierover schrijft Van den Branden: «Het moet voor de voorstanders van de volkstaal een aanmoediging geweest zijn, toen ze in 1554 een wetenschappelijk werk van formaat zagen verschijnen, het

(4) A. LOUIS, *Dodoens, Junius Rembert*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek* 1. Brussel, 1964, kol. 417. De vertaling van Fuchs wordt dikwijls 1543 gedateerd, maar dit jaartal, het enige dat in het boek te vinden is, staat onder de vertaalde inleiding van Fuchs.

(5) W. DE VREESE, *Over de benamingen van onze taal, inzonderheid over Nederlandsch*, in *Versl. Med. Kon. Vl. Academie*, 1909, p. 417-592; J.L. PAUWELS, *Moelijkheden met de benaming van onze taal*, *ibid.*, 1961, p. 19-20, 43-51 (ook in zijn *Verzamelde Opstellen*. Assen, 1965, p. 15-30).

Crujide Boeck van Rembert Dodoens... Het feit dat Dodoens een dergelijk wetenschappelijk werk in zijn moedertaal stelde en het aan het hoogste gezag in de Nederlanden (nl. de landvoogdes Maria van Hongarije) opdroeg, zal wel meer invloed hebben gehad dan gelijk welke theoretische uiteenzetting.» (6)

Dodoens gaat in het *Crujide Boeck* uit van Nederlandse plantnamen als trefwoorden, die hij volledig in het Nederlands verklaart en beschrijft en waaraan hij equivalenten van de namen in andere talen toevoegt. Bij het eerste trefwoord bijv., *Aueroone*, geeft hij als Griekse en Latijnse naam *abrotanum*, dan zes namen die «die Hoochduitschen» eraan geven en verder als namen bij «de Franschen» *Auronne*, *Auroesne*. Ook van de *Groote* en de *Cleyne Aueroone* geeft hij weer de namen in deze vier talen (p. 4). Over de plantnamen in zijn eigen taal weidt hij echter het meest uit. Hij spreekt dan dikwijls over de naam «in onse tale», «hier te lande» of in het «Nederduytisch, Neerduytisch» of «Duytsch». Deze laatste term gebruikt hij soms echter ook voor het Hoogduits. Pas na 1550 wordt inderdaad de term *Nederduytisch* vrij algemeen als equivalent van Nederlands, dat dan tegenover het Hoogduits gesteld wordt (7).

Herhaaldelijk gebruikt Dodoens voor de Nederlandse benamingen in het *Crujide Boeck* ook weer de term *Brabantsch*, bijv. bij het wilde geslacht van de *Radijs*, waarover hij schrijft: «In Brabant meest Raphanus, van sommigen ook Meerradijs» (p. 639), bij *Peen en Caroten*, waar we onder de equivalenten in de verschillende talen vinden: «In Brabantsch Geel peen, Pooten, ende oock Geel wortelen» (p. 641), en bij *Lawrusboom*, waar hij schrijft: «In Brabant Laurus boom» (p. 745). De meeste van deze namen zijn echter geen echte Brabantse dialectwoorden. Slechts gewestelijk verspreide namen vermeldt Dodoens soms op een andere wijze, bijv. bij *Stekelbesien*, «In Neerduytisch Stekelbesien, oft kroesbesien, tot sommighe plaetsen oock knoeselen» (p. 737), en bij *cleyne Eerdnoten*, een naam waarvan hij zegt dat die «in Zeelant» bekend is (p. 658).

In zijn *Stirpium Historiae pemptades sex siue libri XXX* (Antwerpen, 1583), in het Latijn gesteld, neemt Dodoens eveneens plantnamen in verschillende talen op. De Nederlandse namen noemt hij er gewoonlijk in gebruik bij de «Belgis», een term die in het midden van de 16e eeuw door de humanisten als benaming van de Nederlanders van Zuid en Noord werd ingevoerd (8). Met dezelfde betekenis spreekt hij dikwijls ook over de «nostri», de onzen. Van die Nederlandse plantnamen noemt hij er een aantal gebruikelijk in een bepaald gewest, nl. 65 bij de Brabanders, 5 bij de Vlamingen, 5 bij de Hollanders, 2 bij de Zeeuwen en 1 bij de Friezen.

(6) L. VAN DEN BRANDEN, *a.w.*, p. 31-32.

(7) W. DE VREESE, *a.a.*, p. 422, 424-425.

(8) F. CLAES, *De benaming van onze taal in woordenboeken en andere vertaalwerken uit de zestiende eeuw*, in *Tijdschr. Ned. Taal- en Letterkunde*, 86 (1970), p. 295-297.

Dodoens is een van de eersten die zulke gewestelijke aanduidingen in hun werken aanbrengen. De Zwitser Conrad Gesner deed het al wel in zijn *Historia Animalium* (Zürich, 1551-1558) voor diernamen, ook voor Nederlandse gewestelijke namen, waarin hij gevolgd werd door de Hollander Hadrianus Junius in zijn *Nomenclator omnium rerum* (Antwerpen, 1567), een veeltalig woordenboek, en door Cornelis Kiliaan in zijn *Dictionarium* van 1588 en zijn *Etymologicum* van 1599 (9).

Zo geeft Dodoens van verschillende woorden aan in welk gewest ze gebruikt worden. Bij donderbaard of huislook schrijft hij bijv.: «Belgis *Donderbaert*: Hollandis *Huyslook*» (p. 128) en bij pioen «Belgis *ferè Pioenen*: Flandris tamen *Mastbloemen*» (p. 194), waarbij hij het eerste woord als algemeen Nederlands beschouwt en het tweede als gewestelijk. Bij paardeboon of tuinboon schrijft hij: «Brabanti vnà cum Flandris Hollandis ac aliis finitimis vulgò *Peerts Boonen*... & *Cleyne boonkens*... plerique etiam *Zeeusche boonkens*» (p. 506) en bij gage: «Brabanti ac Flandri *gagel*» (p. 768). Hier vermeldt hij alleen gewestelijke namen, maar het Brabantse gewest zal voor hem wel toonaangevend geweest zijn, ook al was hij van Friese afkomst. Hetzelfde geldt voor een aantal gevallen waarin hij alleen maar een Brabantse naam vermeldt, bijv. bij *Verckens Venckel* (p. 315), *Wolfsbesien*, & *Spinnecoppen* (p. 441), *Vogelvoet* (p. 535), *Ooghen-troost gras* (p. 553), *Waternoten* (p. 571) en *geel peen*, *geel pooten*, *geel wortelen* (p. 668). Ik merk hierbij nog op dat *Meerradijs* en *Laurus boom*, die Dodoens in zijn *Cruijde Boeck* Brabants noemt, in zijn *Stirpium Historia* gebruikelijk bij de «Belgis», de Nederlanders, genoemd worden (p. 666 en 837).

Ik meen dat Dodoens met Nederlands of Nederduits en met de taal van de «Belgae» ongeveer hetzelfde bedoelt als wij nu met Nederlands, nl. de cultuurtaal van Zuid en Noord, die zich in de 16de eeuw aan het vormen was. De kern van die cultuurtaal werd toen evenwel gevormd door de Brabantse gewesttaal, die bij Dodoens, evenals bij zijn streekgenoot Kiliaan, een bijzondere plaats innam en in zekere zin standaardtaal was (10).

2. Enige kenmerken van het Nederlands van Dodoens

In onze hedendaagse taalsituatie worden de meeste plantnamen die ik van Dodoens al vermeld heb, als algemeen Nederlands beschouwd, ook *huislook*, dat hij Hollands noemt, en heel wat woorden die hij Brabants noemt. Behalve *knoesel* en *mastbloem*, die hijzelf gewestelijk noemt, worden nu echter ook *karoot*, *poot*, *kleine bonen*, *Zeeuwse*

(9) F. CLAES, *Dialectwoorden bij Kiliaan*, in *Handelingen van de Kon. Zuidn. Maatsch. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 33 (1979), p. 35-52, inz. p. 36-37.

(10) F. CLAES, *Lingua Teutonica bij Kiliaan*, in *Tijdschr. voor Ned. en Afrikaans*, 2 (1984), p. 157-169, en *Het Brabants als standaardtaal bij Kiliaan*, in *Handelingen van de Kon. Zuidn. Maatsch. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 39 (1985), ter perse.

boontjes, *varkensvenkel* en *spinnekop* als gewestelijke benamingen beschouwd.

Dat het Nederlands van Dodoens zuidelijk, in het bijzonder Brabants gekleurd is, zien we bijv. in zijn omschrijving van *kriek* als zure kers, een betekenis die alleen beneden de Moerdijk de gewone is. Hij spreekt immers over «groote kerssen die suet sijn, middelbare die suerachtich sijn ende Criecken ghenaeamt worden, ende cleyne kerssen die oock suet sijn» (*Cruijde Boeck*, p. 777). Andere Zuidnederlandse woorden die Dodoens als algemeen Nederduits of Nederlands beschouwt, zijn *kemp*, waarvoor hij de nu algemene naam *hennep* niet vermeldt (p. 82-84), *kersouwe*, dat hij als synoniem plaatst naast het nu algemene *madelief* (p. 209), *keykens*, dat hij opneemt zonder het nu algemene woord *duizendschoon* (ed. 1563, p. 145; *Stirpium Historia*, p. 177), en *Turksch Coren*, waarvoor hij het nu gewone woord *maïs* nog niet kent (*Cruijde Boeck* 1554, p. 549). Dit laatste woord komt overigens pas in 1581 voor het eerst in het Nederlands voor bij Lobelius (de maïs raakte na de ontdekking van Amerika in 1492 in West-Europa bekend).

Sommige plantnamen van Dodoens kunnen onder invloed staan van die in een andere taal. Zo is Duitse invloed bijv. mogelijk voor het woord *ganzerik*, dat voor hem nog niet in het Nederlands werd aangetroffen en dat gevormd kan zijn naar het Duitse *Genserich* (*ibid.*, p. 104), en voor *ijzerkruid* en *ijzerhard*, waarvoor hetzelfde geldt en die gevormd kunnen zijn naar het Duitse *Eisenkraut* en *Eisenhart* (p. 153). Voor *meerradijs*, dat in de vorm *meerradic* evenwel al in het Middelnederlands voorkomt, verwijst Dodoens zelf naar Duitse invloed: «quandoque ad imitationem Germanorum *Meerradijs*» (*Stirpium Historia*, p. 666). Het is overigens zeker dat hij Duitse bronnen, de plantenboeken van Otto Brunfels (*Kreüterbuch*. Straatsburg, 1532), Hieronymus Bock (*New Kreütter Buch*. Straatsburg, 1539) en Leonhard Fuchs (*Neu Kreüterbuch*. Bâsel, 1543), heeft gebruikt. Het laatste werk heeft hij bovendien waarschijnlijk zelf in het Nederlands vertaald, zoals ik boven al gezegd heb (11).

Andere plantnamen kunnen onder Latijnse of Griekse invloed staan. Zo schrijft Dodoens zelf dat het Duitse *Ochsenzunge*, het Nederlandse *Buglosse* en *Ossentonghe* en het Franse *langue de beuf* gevormd zijn naar de termen in de apotheek *Buglossa* en *lingua bouis* (*Cruijde Boeck*, p. 11). Naast de leenvertaling *Ossentonghe* valt hier de verder in het Nederlands ongebruikelijke bastaardvorm *Buglosse* op. Andere vreemde of bastaardwoorden heb ik boven al vermeld, nl. *Raphanus*, voor wilde radijs, en *Laurus boom*, voor laurier. Bij deze laatste naam merk ik op dat de vorm *laurier*, die aan het Frans ontleend is, pas in 1568 voor het eerst in het Nederlands wordt aangetroffen. Soms schrijft Dodoens bij plantnamen van vreemde oorsprong «anders gheen en naem es ons bekent», bijv. bij *valsche Rhabarbare* (p. 51), *Tragos* (p. 142) en *Aethiopis* (p. 152).

(11) A. LOUIS, *a.a.*, kol. 417.

Belangwekkend is zeker dat we bij Dodoens de oudste bewijspplaatsen vinden voor een groot aantal nu gewone Nederlandse woorden. Deze oudste bewijspplaatsen worden zo goed mogelijk aangegeven in het *Etymologisch Woordenboek* van J. de Vries, onlangs (Utrecht-Antwerpen, 1983) opnieuw bewerkt door F. de Tollenaere. Vier plantnamen waarvoor dit woordenboek als oudste vindplaats het *Cruijde Boeck* (1554) vermeldt, heb ik al een jaar eerder gevonden, nl. in de *Trium priorum de Stirpium historia commentariorum imagines* (1553) van Dodoens: het zijn de namen *ogentroost* (p. 42), *guichelheil* (p. 60), *wederik* (p. 84) en *narcis* (p. 242). In het *Cruijde Boeck* (1554) komen voor het eerst voor o.a. de plantnamen *linze* (p. 529), *pompoen* (*pepoen*: p. 626), *salade* (*salaet*, mv. *saladen*: p. 669), *framboos* (*frambesie*, p. 713) en *lork* (*lorckenboom*: p. 816). Ook andere woorden dan plantnamen treffen we voor het eerst in het *Cruijde Boeck* aan, nl. woorden die in een onmiddellijk verband staan met planten, als *opium* (p. 464), *tros* (p. 698) en *maretak* (p. 797), namen van ziekten, als *roos* (p. 53), *scheurbuik* (*scoorbuyck*: p. 154), *kinkhoest* (*kieckhoest*: p. 159) en *fijt* (*vijt*: p. 798), en ook nog enige andere woorden, als *polijsten* (p. 121) en *rimpel* (p. 225b).

Van de drie plantnamen die volgens het *Etymologisch Woordenboek* voor het eerst in de *Stirpium Historia* (1583) aangetroffen worden, heb ik er twee echter al in het *Kruydtboek* (Antwerpen, 1581) van M. Lobelius gevonden: *Glidcruydt* (p. 617) en *Pimpernoten* (II p. 120), zodat hier alleen als oudste vindplaats bij Dodoens *kampernoelie* (*Campernoellen*, p. 475) overblijft.

Blijkbaar heeft Dodoens plantnamen verzameld uit verschillende bronnen, niet alleen uit oudere, vooral anderstalige plantkundige werken, maar ook uit het levende taalgebruik. Ik meen dat hij hierbij volgens hedendaagse lexicografische principes vooral wilde waarnemen en registreren wat er werkelijk gebruikt werd en dat hij zo volledig en nauwkeurig mogelijk wilde zijn. Deze wetenschappelijke houding staat helemaal in overeenstemming met die van het 16de-eeuwse humanisme.

3. Etymologie bij Dodoens

In dezelfde geest van het humanisme staan ook de vele etymologische verklaringen van plantnamen die Dodoens geeft zowel in zijn *Cruijde Boeck* als in zijn *Stirpium Historia*. Uitgangspunt hierbij waren vermoedelijk verklaringen van Latijnse en Griekse plantnamen onder invloed van de oude klassieken. Zo zegt Dodoens bijv. in het *Cruijde Boeck* in het paragraafje *Oirsake sijns naems* bij de plant *Alcibiadum* of *Alcibiadon* dat deze genoemd is « naer den vromen Alcibijs, die alder ierst bate aen dit cruyt teghen die bete van den slanghen gheuonden heeft, want als die oude Nicander schrijft... » Met deze laatste woorden geeft Dodoens blijkbaar zijn bron (de directe of indirecte) aan, en verder verklaart hij dan nog uitdrukkelijk de naam *slangenkruid* in onze taal als

volgt: « De andere naemen Echion, Echidnion, Viperna etc. die alzo veel luyden als Slanghen cruyt, die heuet ghecreghen om dattet teghen den beet vanden slanghen seer sonderlinghe es, ende dat sijn saet eenen slanghen hoofden ghelijck es » (p. 12-13). Ook de plantnaam *Lysimachion* verklaart Dodoens uit de oudheid, « naer den vromen ende edelen Lysimachus vrint ende neue van Alexander Magnus Coninck van Macedonien, die dit cruyt alder ierst gheuonden ende ghebruyckt heeft, ende den naecomelinghen ghewesen » (p. 87). Voor de etymologie van het Latijnse *Vicia*, wikke, beroept Dodoens zich op de Latijnse schrijver Varro, « om dat sy huer seluen om die vruchten winden, ende daer aen vast maken, dat in Latijn *Vincire* (= binden) gheheeten wordt daer den naem *Vicia* af coemt ». Door deze Latijnse etymologie verklaart Dodoens tevens de Brabantse naam *vitse* (p. 524). Zo verklaart hij ook uit de klassieke oudheid de plantnamen *narcis*, naar de Griekse mythologische figuur Narcissus (p. 246), *krokus*, op het gezag van Ovidius, naar een figuur Crocus (p. 251), en *roos*, naar het Griekse *rhodon*, zogenoemd « om dat sy eenen goeden seer liefelijcken rueck oueruloedich wtgheuenende es, als Plutarchus schrijft » (p. 707).

Dergelijke etymologische verklaringen geeft Dodoens herhaaldelijk in het paragraafje met de titel *Oirsake sijns naems*, waarbij hij vaak naar klassieke auteurs als bron verwijst. Andere keren geeft hij echter ook verklaringen in andere paragraafjes van het *Cruijde Boeck*, zonder aan te geven dat hij een etymologie geeft of zonder naar een bron te verwijzen. Hij doet dit dikwijls in het paragraafje *Naem*, waarin hij de namen in de verschillende talen geeft en soms op de onderlinge verwantschap wijst. Zo heb ik in de vorige paragraaf de leenvertaling *ossentong*, uit het Latijnse *lingua bouis* (p. 11), al vermeld. Ook het woord *linnen* (*lijnen*) verklaart Dodoens uit het Latijn, nl. uit *linum*, dat *vlas* betekent, als « dat ghene dat van Vlas ghemaectt wordt... als lijnen doeck, en lijnen laken » (p. 82). Zonder het uitdrukkelijk te zeggen geeft hij de oorsprong aan van *saffraen* (*sofferaen*), waarbij hij wel op de Arabische oorsprong van het Duitse en Franse woord wijst: « In Arabensch Zahafaran, ende daer naer in Hoochduytisch Saffran ende in Franchois Saffran » (p. 251), en van *rabarber* (*rhabarbare*), waarvan hij eerst de Griekse naam vermeldt, « in Griecx *Rha* en *Rheon* » en dan die van het tweede geslacht, « in Barbarien wassende heet *Rha Barbarum* » (p. 364). De vermelding van de Griekse naam *Rha* en van het land Barbarije verklaren voldoende de naam *rabarber*. Uitdrukkelijk verklaart hij bij de *Naem* wel het woord *palmboom* in de betekenis van *buksboom* door te zeggen dat dit de naam « van den ghemeynen man » voor de *Bucxboom* is, « om datmen die rijksens ende meykens van desen ghewasse op den Palmsondach in die kercke draecht » (p. 754).

Ook in andere paragraafjes geeft Dodoens dikwijls terloops een verklaring van een plantnaam. In de volgende voorbeelden doet hij dit in het paragraafje *Tfatsoen*, waarin hij het uitzicht of voorkomen van de plant beschrijft. Bij *cleyen Geytenbaert* schrijft hij dat deze plant « veel

cleyne witte hayrachtighe bloemkens, tsamen eenen sneewitten baert ghelijckende» heeft (p. 50), bij *helmkruid* dat de bloemen ervan zijn «ghelijck een open helmken» (p. 52), bij *hoenderbeet* dat «die Hoenderen huer saet seer gherne eten» (p. 65), bij *duivelsbeet* «Die wortel es swert ... schijnende in dmiddel aen therte van der wortel afgebeten» (p. 135) en bij *zevengetijdenkruid* «alst sijn bloemen draecht es van eenen seer goeden rueck, die, als men seyt, seuen mael tsdaechs vergaet ende wedercoemt, te wijle dattet noch groen es ende wast, want alst drooghe es zoo behouwt sijnen rueck» (p. 537).

De naam *leverkruid* verklaart Dodoens zowel in het paragraafje *Tgheslachte*, «Der cruyden die Leuercruyden gheheeten en teghen die gebreken der leueren ghepresen worden, zijn veel gheslachten» (p. 68), als in het paragraafje *Cracht en werkinghe*, «Dedel leuercruyt es een seer sonderlinghe medecijne teghen die verhitheyt ende ontstekinghe der leuer ende alle heete cortsen» (p. 72). Eveneens bij *Cracht en werkinghe* vinden we een verklaring van de naam *ogentroost*: «ghestooten en op die ooghen gheleyt, oft sap daer af met wijn wtgheperst in die ooghen ghedruypt, neemt wech ende gheneest die donckerheyt van den ooghen ende maect claer ghesichte» (p. 47b). Zulke terloopse verklaringen vinden we nog in andere paragraafjes, in het paragraafje *Plaetse* bijv. van de naam *steenbreek*, «Roode Steenbreeck wast in Duytschlant op de hooghe steenachtige gheberchten ende in rouwe plaetsen» (p. 48), en van *teunisbloem*, «*Thunis bloemen* wassen in Afrycken ende sijn van daeren in dit landt ghecomen, naer dat ... Carolus keyser die vijfste tlandt ende die stadt van Thunis ghewonnen heeft» (p. 217), en tenslotte in het paragraafje *Tijt* een verklaring van de naam *meibloem*, «Meybloemkens... bloeyen in Meye» (p. 219).

Ook in de *Stirpium Historia* geeft Dodoens dikwijls terloops verklaringen van plantnamen, bijv. van *mollekruid*, dat «seritur ... non modo ad spectaculum, verum etiam aduersus talparum iniuriam, quas ferunt Ricinum fugere» (dat geplant wordt, niet alleen omdat het een lust voor de ogen is, maar ook tegen de plaag van de mollen, waarvan men zegt dat ze ervoor op de vlucht gaan) (p. 363), en van *hanecammekens*, «folia habet similia gallinacei cristae» (waarvan de blaren gelijken op de kam van een haan) (p. 546). Andere keren geeft hij uitdrukkelijk de etymologie aan, bijv. van *hertshoren*, waarbij hij het Latijnse *Cornu Cerui* verklaart «quod foliis ramosis ipsius cornu ceruini prae se ferat similitudinem» (omdat het met zijn wijdvertakte blaren op de horen van een hert lijkt) (p. 110), van *Heylich Kerstcruyt*, d.i. kerstroos, zo genoemd «quod hieme clemente circa natalem Domini nostri Iesu Christi diem floreat» (omdat het in een zachte winter omstreeks kerstdag bloeit) (p. 382), van *Spinnecoppen*, bij Dodoens ook *Wolfsbesien*, *Herba Paris*, een gewestelijke naam van de *eenbes*, zo genoemd «ab ementita videlicet araneae forma, quam bacca vna cum reflexis exiguis alabastris per maturitatem exprimit» (naar de op een spinneweb gelijkende vorm van de bes, samen met de kleine omgebogen blaadjes, als ze rijp is) (p. 441), en van *muysen*

met steerten, bij Dodoens een synoniem van *Eerdnoten & Eerdeekelen*, «à domesticorum paruorum murium similitudine, quam nigrae, rotundae, oblongae, glandes retrò propendente tenuis fibrae parte referunt» (naar de gelijkenis met kleine huismuizen, die de zwarte, ronde, langwerpige noten met een achteruit hangend deel van een dunne vezel vertonen) (p. 540).

Dodoens wil, ook wanneer hij het niet uitdrukkelijk zegt, bewust op etymologische verbanden wijzen. Zijn etymologische belangstelling deelt hij met vele tijdgenoten, niet alleen met taalkundigen als Cornelis Kiliaan en Justus Lipsius, maar ook met andere geleerden, bijv. de Antwerpse geneesheer Joannes Goropius Becanus, die met etymologische beschouwingen in zijn *Origines Antwerpianae* (Antwerpen, 1569) en zijn *Opera hactenus non edita* (Antwerpen, 1580) o.a. wil aantonen dat de «lingua Teutonica» de oudste taal ter wereld is (12). Ik merk wel op dat de etymologieën van Dodoens over het algemeen beter betrouwbaar en niet zo fantastisch zijn als die van Goropius Becanus. Door dit aspect van zijn werk kunnen we Dodoens naast geneesheer, plantkundige, farmaceut, cosmograaf en geograaf, terecht ook filoloog noemen.

4. Invloed van de Nederlandse plantnamen van Dodoens

Ongetwijfeld heeft Dodoens grote invloed uitgeoefend op de latere Nederlandse botanische terminologie. Dat zijn *Cruijde Boeck* al vlug bekend raakte, weten we doordat de Zwitser Conrad Gesner een jaar na de verschijning ervan al Nederlandse plantnamen eruit overnam in zijn *De raris et admirandis herbis commentariolus* (Zürich, 1555). Gesner raadpleegde Dodoens ook nog voor andere plantkundige werken (13). Via Gesner oefende Dodoens ook invloed uit op de *Nomenclator omnium rerum* (Antwerpen, 1567), het veeltalige woordenboek van de Hollander Hadrianus Junius (14). Invloed van Dodoens op latere plantkundigen heb ik niet systematisch onderzocht. Dat zijn *Cruijde Boeck* een van de bronnen geweest is voor het *Kruydtboeck* (Antwerpen, 1581) van Matthias Lobelius, kan bijv. wel blijken uit de drie Nederlandse synoniemen voor *Verbena*, nl. *Verbene*, *IJsercruydt* oft *IJserhert* (p. 634), die dezelfde zijn als bij Dodoens, en uit verschillende plantnamen waarvoor Dodoens de oudste bewijsplaats in het Nederlands geeft en die we ook bij Lobelius vinden, bijv. *linsen* (p. 86), *narcisse* (p. 147), *lorckenboom* (p. 263), *wede-*

(12) L. VAN DEN BRANDEN, a.w., p. 43-47; F. CLAES, *Etymologie in Kiliaans woordenboek*, in *Opstellen aangeboden aan C.H.A. Kruyskamp*. 's-Gravenhage, 1977, p. 42-51.

(13) M. KNOPS, *Hochdeutsch und Niederländisch in polyglotten Werken des sechzehnten Jahrhunderts. Beiträge zur Geschichte des Fremdsprachenstudiums. Bibliographische Beschreibungen mit besonderer Berücksichtigung zoologischer und botanischer Werke Konrad Gessners*. (Alphen a/d Rijn, 1985), v. 1, p. 17; cf. v. 2, p. 96-99.

(14) Zie voor de invloed van Gesner op Junius: G. DE SMET, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), p. 79.

rijck (p. 415), *guychelheyl* (p. 549), *ooghentroost* (p. 580), *pompoenen* (p. 784) en *ganserijck* (p. 841). Deze namen werden overigens vlug algemeen goed in de Nederlandse plantenwereld.

Beter onderzocht heb ik de invloed van Dodoens op het *Etymologicum* (Antwerpen, 1599) van Kiliaan. Het is trouwens bij het zoeken naar de bronnen van dit woordenboek dat ik het eerst in contact gekomen ben met het werk van Dodoens. Kiliaan vermeldt enige keren de naam Dodoens uitdrukkelijk als bron voor artikelen in zijn woordenboek, o.a. bij de woorden *boone*, *peerds-boone*, *seeuwsche boone* en *spinne-coppe*, *wolfs-besien*. In zijn latere aanvullingen op het *Etymologicum*, enige jaren geleden gepubliceerd onder de titel *De Vierde Kiliaan*, noemt Kiliaan nog vier keer Dodoens als bron, bij de artikelen *brionie*, *kerst-wortel*, *luypaerds klauwen* en *mollen-kruyd*. Uit Kiliaans omschrijvingen en verklaringen van deze woorden blijkt duidelijk dat hij hiervoor niet het Nederlandse *Crujde Boeck*, maar wel de Latijnse *Stirpium Historia* heeft gebruikt (15).

In andere artikelen neemt Kiliaan etymologische verklaringen uit de *Stirpium Historia* over zonder de naam Dodoens te vermelden. Duidelijk is bijv. de overeenkomst in Kiliaans artikelen *haenen-kammekens* (vgl. *Stirpium Historia*, p. 556), *kerst-wortel* (vgl. p. 382; in zijn aanvullingen voegde Kiliaan hier de naam Dodoens aan toe, zoals ik boven al gezegd heb), *muysen met steerten* (j. *aerd-noten*; vgl. p. 540), *seuen-ghe-tijd-kruyd* (vgl. p. 571-572), *minck-ijser* en *waeter-not* (vgl. p. 581) en *voghel-voet* (vgl. p. 535).

Opmerkelijk is ook dat Kiliaan enige gewestelijke aanduidingen uit de *Stirpium Historia* in zijn woordenboek heeft overgenomen. Zo bijv. de aanduiding *holl.* (Hollands) bij *huys-loock*, dat Dodoens bij de Hollanders gebruikelijk noemt (p. 128; het synoniem *donder-baerd*, dat Dodoens bij de « Belgis » (Nederlanders) gebruikelijk noemt, neemt Kiliaan als een algemeen woord op), en de aanduiding *fland.* (Vlaams) bij *mast-bloeme*, dat Dodoens bij de Vlamingen gebruikelijk noemt (p. 194; het woord *pioene* van de « Belgae » neemt Kiliaan weer als een algemeen woord op). *Wortelen*, *peen* en *pooten*, die Dodoens Brabants noemt (p. 668), behandelt Kiliaan op een verschillende manier. Bij *wortel* voegt hij de aanduiding *machlin.* (Mechels) en verwijst hij naar *pee*. Dit kan erop wijzen dat hij *wortel* met deze betekenis in zijn eigen taalgebruik niet kende en het Mechels noemde omdat hij het bij de Mechelaar Dodoens vond (16). *Pee*, *pote*, dat Kiliaan blijkbaar zelf kende, nam hij als een algemeen woord op, zoals nog verscheidene andere woorden die Dodoens Brabants noemt, bijv. *minck-ijser* en *waeter-not* (vgl. *Stirpium Historia*, p. 581), *verckens-venckel* (vgl. p. 315), *voghel-voet* (vgl. p. 535), *wolfs-besien* en *spinne-coppe* (vgl. p. 441).

(15) *De Vierde Kiliaan. Aanvullingen en verbeteringen door Kiliaan zelf toegevoegd aan zijn Etymologicum van 1599*, uitgegeven door F. Claes. 's-Gravenhage, 1981, p. 43-44.

(16) F. CLAES, *Dialectwoorden...*, p. 41-42.

Besluit

Op latere plantkundige werken en op woordenboeken oefende Dodoens een grote invloed uit. Terecht wordt hij de grondlegger van de Nederlandse botanische terminologie genoemd. Zijn *Cruijde Boeck* is bovendien zeer belangrijk geweest voor de ontwikkeling en het prestige van het Nederlands omdat dit boek het eerste grote wetenschappelijke werk in onze taal is. Hierin en in zijn andere plantenboeken toont Dodoens een grote taalkundig-etymologische belangstelling voor plantnamen, die hij zo volledig mogelijk tracht te registreren en te verklaren. Zijn wetenschappelijke nauwgezetheid maakte hem niet alleen tot een etymoloog, maar ook tot een filoloog, in de letterlijke betekenis, een liefhebber van de taal. Terecht hebben de inrichters van dit colloquium me de gelegenheid gegeven ook dit aspect van de grote plantkundige Rembert Dodoens in herinnering te brengen.

Dr. Frans CLAES s.j.

De naam Dodoens

Op de eerste dag van het Mechelse colloquium was er een moeilijk te beantwoorden vraag naar de juiste uitspraak en naar de oorsprong van de naam Dodoens. Terecht werd er wel op gewezen dat deze naam een patroniem is, afgeleid van de Friese voornaam Dodo. Taalkundig vreemd is dan evenwel een afleiding van die voornaam met de uitgang *-ens* en vreemd ook is bij een afleiding van een Germaanse voornaam de klemtoon op de tweede lettergreep. In de hoop hiervoor een verklaring te vinden heb ik onderzocht hoe de naam Dodoens eigenlijk ontstaan is.

Hoe heetten de voorouders van Rembert Dodoens?

Uit de genealogische gegevens die Prof. A. Louis me bereidwillig liet inzien, blijkt duidelijk dat de voorouders van Rembert Dodoens in Friesland nog geen vaste familienaam gedragen hebben, maar een telkens wisselend patroniem, naar hun vader.

De overgrootvader van Rembert Dodoens heette *Jurich* of *Jarich Joenckes*. Omstreeks 1415-1420 te Stavoren geboren, wordt hij onder die naam in de jaren 1453-1462 te Leeuwarden herhaaldelijk in oorkonden vermeld. Suffridus Petri noemt hem in een hoofdstuk over Rembert Dodoens «Iarichus à Ioenckema» (1), met een Latijnse uitgang na de voornaam en de Friese uitgang *-ma* na het patroniem.

De grootvader van Rembert Dodoens heette *Remmert Jarichs*, met een Friese voornaam en een patroniem naar zijn vader. Omstreeks 1454 te Leeuwarden geboren, werd hij in 1470 aan de Leuvense Universiteit ingeschreven als «Robertus Jarici de Lewaerdia» (2), waarbij de Friese (heidense!) voornaam door een erop gelijkende verchristelijkte naam (met een heilige patroon) werd vervangen. Te Leeuwarden luidt zijn

(1) Suffridus PETRI, *De scriptoribus Frisiae*. Keulen, 1593, p. 240. Suffridus Petri of Petrus, eigenlijk Sjoerd Peeters, 1527-1597, was een geboren Fries, die in de jaren 1576-1583 te Keulen goed bevriend was met Rembert Dodoens en ongetwijfeld veel persoonlijke inlichtingen van hem heeft gekregen.

(2) A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*. II. Brussel, 1946, p. 231, nr. 165.

naam in oorkonden uit de jaren 1483-1494 echter altijd Remmert Jarichs. Suffridus Petri noemt hem « Rembertum qui & à Ioenkema & Iariga dictus fuit » (3), met een verlatijnste Nederlandse vorm (Rembert) van de Friese voornaam en met patroniemen naar de grootvader en de vader.

De vader van Rembert Dodoens heette eigenlijk *Doede Remmerts*. Zijn voornaam kreeg hij waarschijnlijk naar Allert Doede Siercksma, die vermoedelijk gehuwd was met een zus van Remmert Jarichs. Zijn patroniem verwijst naar de naam van zijn vader. Omstreeks 1480 te Leeuwarden geboren, werd hij in 1503 aan de Leuvense Universiteit ingeschreven als « Dodo roberti de Lewardia » (4). Zijn voornaam werd blijkbaar enigszins verlatijnt en zijn patroniem komt overeen met de voornaam waarmee zijn vader aan de universiteit werd ingeschreven. Toen Doede Remmerts zich in 1515 als stadsgeneesheer in Mechelen vestigde, werd hij daar Denis of Dionys van Leeuwarden genoemd, met een op zijn Friese voornaam gelijkende christelijke voornaam en een herkomstnaam. In een Mechelse akte uit 1520 lezen we nog « meester Dyonyse Dodis van Leeuwarden ». De vorm *Dodis* werd hier blijkbaar afgeleid van de Friese voornaam Doede via de verlatijnste vorm Dodo en opgevat als de eigenlijke familienaam. Zo schrijft ook Suffridus Petri: « Dodo, qui dictus est extra patriam Dionisius Dodonaeus » (5). In onze streken deed zich inderdaad de behoefte aan een echte familienaam voelen omdat er hier toen al vaste geslachtsnamen bestonden (6).

De naam van Rembert Dodoens

In 1517 te Mechelen geboren, kreeg *Rembert Dodoens* zijn voornaam blijkbaar naar zijn grootvader Remmert, met aanpassing van de Friese vorm tot de in onze streken gebruikelijke vorm Rembert. De familienaam Dodoens sluit blijkbaar aan bij de Friese voornaam van zijn vader, Doede, en bij de ervan afgeleide vorm Dodis, die al voor zijn vader als familienaam werd gebruikt. In 1530 werd hij aan de Leuvense Universiteit ingeschreven als « Rembertus Dodonis de Lewardia filius Dionysij » (7). Hier werd dus ook weer, zoals in 1520, een afleiding van de verlatijnste vorm *Dodo*, nl. *Dodonis*, als familienaam beschouwd en Dionysius als de voornaam van zijn vader. De herkomstnaam van zijn vader, « van Leeuwarden », werd er ook weer aan toegevoegd.

Hierbij merk ik op dat de vorm *Dodonis* in de jaren 1521-1530 herhaaldelijk in de inschrijvingsregisters van de Leuvense Universiteit

(3) Suffridus PETRI, *o.c.*, p. 240.

(4) A. SCHILLINGS, *o.c.* III. 1958, p. 251, nr. 281.

(5) Suffridus PETRI, *o.c.*, p. 240.

(6) J. VAN LOON, *Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen*, in *Naamkunde*, 12 (1980), p. 172-173.

(7) A. SCHILLINGS, *o.c.* IV. 1961, p. 40, nr. 95.

voorkomt als patroniem van uit het Noorden van Nederland afkomstige studenten: in 1521 Ludolphus Dodonis van Sint-Maarten (N.-Holland) en Gulielmus Dodonis van Groningen, in 1525 Andreas Dodonis van Alkmaar, in 1528 Salingus Dodonis van Harlingen (Friesland) en in 1530 Adrianus Dodonis van Alkmaar (8). Vermoedelijk zijn dit telkens verlatijnsingen van de veel voorkomende Friese voornaam Doede.

Zelf noemde Dodoens zich in zijn Latijnse werken altijd Rembertus *Dodonaeus*, al in het eerste werk waaraan hij meegewerkt heeft, nl. «Paulus AEgetina, à Joanne Gunterio Latinè conversus, à Remberto Dodonaeo ad Graecum textum accuratè collatus, ac recensitus» (Basel, 1546) (9). In zijn Nederlandse werken, nl. de twee tijdens zijn leven verschenen uitgaven van het *Cruijde Boeck* (1554 en 1563), noemt hij zich Rembert *Dodoens*.

Dodoens is in Mechelen een echte familienaam geworden. Zo wordt bijv. ook de zus van Rembert in 1557 Margareta Dodoens genoemd en dragen de kinderen van Rembert deze familienaam. Suffridus Petri verlatijnst ook de naam van de jonge Rembert, zoon van de plantkundige, tot «Rembertus Dodonaeus iunior» (10).

Verder heb ik de familienaam Dodoens alleen nog aangetroffen bij een andere naamgenoot, vermoedelijk ook een verwant van de plantkundige: Rembertus Dodoens of Dodonaeus, stadsgeneesheer te Vlissingen sinds 1602, waar hij in 1607 overleed. Hij zou een broederszoon van de plantkundige zijn (11).

Verklaring van de naam Dodoens via het Latijn

De Friese geneesheer en taalkundige Johan Winkler noemde in de vorige eeuw *Doede* «de huidige Friese vorm» en *Dodo* de «Oudfriese» vorm van deze voornaam (12). Omstreeks 1500 was de naam, blijkens de voornaam van Remberts vader, al tot *Doede* geworden, met een normale verdoffing van de tweede lettergreep ten gevolge van het sterke Germaanse aanvangsaccent.

(8) A. SCHILLINGS, *o.c.* III. 1958, p. 649, nr. 71; p. 650, nr. 79; p. 752, nr. 33; IV. 1961, p. 3, nr. 63; p. 37, nr. 18.

(9) Dodoens zag de tekst van dit werk alleen maar achteraf na: cf. *Biographie Nationale*. VI. Brussel, 1878, kol. 88.

(10) Suffridus PETRI, *o.c.*, p. 240. Deze zoon Rembert, die ook geneesheer was, overleed in 1609 te Rome.

(11) *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. VII. Leiden, 1927, kol. 372. Over een broer van de plantkundige is echter helemaal niets bekend.

(12) J. WINKLER, *Studiën in Nederlandsche Namenkunde*. Haarlem, 1900, p. 229; J. VAN DER SCHAAR, *Woordenboek van voornamen*. Utrecht-Antwerpen, 1972, p. 67, vermeldt behalve *Doede* en *Dodo* nog een aantal andere vormen van deze voornaam, o.a. *Doade*, *Doado*, *Dodde* en *Doed*.

Van de voornaam *Doede* werd normaal een patroniem *Doedes* afgeleid, zoals dat ook vermeld wordt door Winkler (13). Daarnaast komen nu in Nederland ook nog de familienamen *Doedens*, *Doed(e)ijns*, *Doeden* en *Doedse* voor (14). De eerste drie werden blijkbaar van *Doede* afgeleid met het verkleinsuffix *-in*, zoals bijv. ook de familienamen *Coppyn* en *Coppen(s)* van *Jakob* en *Robyn(s)* en *Rubben(s)* van Robert (15), en de vierde met het typisch Zeeuwse suffix *-se*, zoals bijv. ook de namen *Janse*, *Jobse* en *Louwerse* (16).

De vorm *Dodoens* is echter geen normale afleiding van de voornaam *Doede*. Blijkbaar is hij eruit ontstaan via de Latijnse genitiefvorm *Dodonis*, die zelf weer teruggaat op de Oudfriese vorm *Dodo*. Deze laatste vorm werd wegens zijn quasi-Latijns uitzicht, naar 16de-eeuwse gewoonten, verkozen voor de inschrijving van Remberts vader aan de Leuvense universiteit. Afleidingen van *Dodo*, *Dodis* en *Dodonaeus*, vinden we later voor hem als familienaam. Rembert zelf werd te Leuven ingeschreven met het patroniem *Dodonis*, een vorm die in die periode vaker gebruikt werd.

Vanuit de Latijnse vorm *Dodonis*, wegens de lange *o* met de klemtoon op de voorlaatste lettergreep, kunnen we de vorm *Dodoens* wel het best verklaren. De tweede *o* kan tot *oe* geworden zijn, zoals vroeger de eerste *o* van *Dodo* in het Fries tot *oe* in *Doede* en zoals we in het Middelnederlands bijv. ook de Dietsche *Catoen* kennen, een vertaling van de Disticha *Catonis*. Het is echter ook mogelijk dat de *oe* in *Dodoens* een spelling is voor de lange *o*, want in het Middelnederlands werd de lange *o* in gesloten lettergrepen doorgaans *oe* geschreven (17).

Besluit

De familienaam *Dodoens* werd ongetwijfeld als een patroniem afgeleid van de Friese voornaam *Doede*. Het is echter geen normale afleiding van deze voornaam, die de klemtoon op de eerste lettergreep had en een doffe *e* als uitgang. Van de oudere vorm *Dodo* werd in de 16de eeuw echter een Latijnse genitief *Dodonis* afgeleid, die de vorm *Dodoens*, met de klemtoon op de tweede lettergreep en met *oe*, als spelling of als klank, verklaart. Zo is dus ook onze huidige uitspraak van deze naam, met *oe*-klank, ontstaan.

Dr. Frans CLAES s.j.

(13) J. WINKLER, *De Nederlandsche geslachtsnamen*. Haarlem, 1855, p. 95, n. 1.

(14) In de dertien verschenen delen van het *Nederlands repertorium van familienamen* (Assen / Zutphen, 1957-1983) komt de vorm *Doedens* in totaal 314 keer voor, *Doed(e)ijns* 64 keer, *Doedes* 38 keer, *Doedse* 11 keer en *Doeden* 1 keer.

(15) A. CARNOY, *Origines des noms de familles en Belgique*. Leuven, 1953, p. 64.

(16) *Nederlands repertorium van familienamen*. V. Assen, 1967, p. 6-7; P.J. MEERTENS, *Zeeuwse Familienamen*. Naarden, 1947, p. 32-33.

(17) A. VAN LOEY, *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Groningen, 1971, p. 64.

Dodoens en de farmacie

Inleiding

Hoewel Rembert Dodoens een geboren Zuid-Nederlander was, een Mechelaar, had hij Noord-Nederlands bloed in de aderen. Zijn voorouders kwamen uit het noordelijk deel van Nederland, uit Friesland en zijn familie van vaderszijde heeft geslachten lang voornamelijk ambten bekleed in de Friese steden. Zijn vader kwam uit Leeuwarden, maar deze is naar het Zuiden getrokken, waar hij te Mechelen de functie van stadsgeneesheer bekleedde. Ook zijn zoon Rembert, geboren te Mechelen, zou later dit zelfde ambt vervullen. Het lot heeft het zo beschikt, dat Rembert Dodoens de laatste jaren van zijn leven woonde en werkte in de oudste universiteitsstad van de Noordelijke Nederlanden, Leiden, alwaar hij ook werd begraven.

Als ik U vandaag, als vertegenwoordiger uit Nederland, iets mag zeggen over Dodoens en de farmacie, stel ik mij voor U allereerst een korte indruk te geven van de farmacie in de 16de eeuw. Daarna zal ik ingaan op het oordeel van Dodoens over die farmacie en zijn belang ervoor. Ik zal eindigen met datgene wat er bekend is van zijn verblijf te Leiden.

Farmacie in de 16de eeuw

Hoe was de situatie in de farmacie ten tijde van Dodoens, in de 16de eeuw? Onder farmacie moet men dan verstaan: de uitoefening van de artseneijbereidkunst door zelfstandige apothekers (1). Het is daarom zinvol even terug te gaan in de geschiedenis van de farmacie, naar het jaar 1240, dat van zo groot belang was. Toen immers, kwam door de wettelijke reglementering voor de geneeskundige beroepen, zoals Frederik II von Hohenstaufen die in een verordening afkondigde, de noodzakelijke scheiding tussen geneeskunst en artseneijbereidkunst tot stand. Hierdoor kreeg de apotheker het monopolie op het gebied van de geneesmiddelenvoorziening. Deze verordening werd geleidelijk aan in geheel Europa nagevolgd. Zo ook in de Nederlanden, waar in het Zuiden,

(1) L.J. VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België*, Beveren, (1981), p. 127 e.v. en p. 180 e.v. - Ook R. VAN DEN HEUVEL, *Mechelen en de farmacie*, Mechelen, (1962).

te Leuven reeds in 1269, «Johannes Dictus de Lyra, apothecarius» gevestigd was. Ook te Mechelen is uit de 13de eeuw al een apotheker bekend: «Franciscus Floret, apothecaris» in 1298. Met de groei van de bevolking nam ook het aantal apothekers toe. Deze vestigden zich in steden als Brugge, Gent, Antwerpen, Luik, Doornik, Brussel en Bergen. Niet op het platteland, want dat zou eeuwenlang te dun bevolkt blijven om apothekers een behoorlijke broodwinning te kunnen verschaffen. Gegevens over de uitoefening van de farmacie in de Middeleeuwen zijn uiterst schaars door het ontbreken van de nodige archiefstukken. Wel is bekend dat in de stad Ieper tussen 1292 en 1310 de oudste farmaceutische verordening van de Nederlanden is uitgevaardigd. Een keur, waarin de grondslagen van het apothekersberoep werden vastgelegd. Zoals de eed, die men moest afleggen, een verplicht examen, het gebruik van een bepaald voorschriftenboek, een gewichtstelsel en een verbod een belangengemeenschap met een geneesheer te hebben. Door een aantal bepalingen werd bovendien de kwaliteit van de af te leveren medicamenten zoveel mogelijk gegarandeerd. De strekking van deze keur zal men in latere ordonnanties van de verschillende steden in grote lijnen steeds terugvinden. Ik bepaal mij nu wat die ordonnanties betreft graag even tot Mechelen. Een stad, waarvan op het gebied van de geschiedenis der farmacie veel onderzoek is verricht.

In Mechelen werd de jonge Dodoens in 1541 tot stadsgeneesheer beëdigd en hij bekleedde dit ambt ruim 33 jaar lang. Uit hoofde van die functie had hij onder meer het toezicht op de apothekers en ook door zijn medische praktijk zal hij nauw betrokken zijn geweest bij de uitoefening van de artseneijbereidkunst. In Mechelen wordt reeds in 1322 in een keur melding gemaakt van bereiding van medicamenten: «confectiën die apothecaris maken». In tegenstelling tot andere koopwaren behoefde hiervoor geen accijnsrecht te worden betaald. Veel later, in 1529, werden tijdens een pestepidemie duidelijk: «vele gebreken in de apotecarissen» en dat de «recepten niet so goet en vallen als sij behoeren». Het stadsbestuur ordonneerde een verplichte visitatie van de apotheken, onder meer door de stadsgeneesheer. Bovendien mochten geen medicamenten meer worden afgeleverd zonder recept. In een verordening van 1536 werden de apothekers nog meer aan banden gelegd door de bepaling dat zij door de stadsdoktoren: «sufficient ende expert bevonden sijn», voordat zij de praktijk zouden mogen uitoefenen. Zij moesten een voldoende praktische leertijd achter de rug hebben. Tegen onbevoegden: «meestal ijdioten en van derselven conste van medecijnen geheel ignoreate», zou men streng gaan optreden. De visitatie der apotheken moest tweemaal per jaar plaatsvinden en de «medicamenta composita», dat wil zeggen, de samengestelde geneesmiddelen, moesten door de apothekers zelf worden klaargemaakt: «want in de composita die se in andere steden coopen valt dickwijls groot bedroch».

De aanvoer van benodigde geneeskrachtige grondstoffen was niet zo eenvoudig, daar dit dikwijls kon stagneren door oorlogsomstandigheden

of epidemieën. De meeste apothekers hadden daarom een eigen kruidtuin om over betrouwbare ingrediënten te kunnen beschikken. Maar, veel produkten moesten van ver worden aangevoerd. Vanuit Venetië, de stapelplaats van Oosterse produkten liepen handelswegen naar het Noorden en de Zuidnederlandse stad Brugge werd het handelscentrum voor deze streken. De daar gevestigde «Cruydhalle» vervulde hierin een belangrijke rol. Na de verzanding van het Zwin, werd Brugge in de 15de eeuw overvleugeld door Antwerpen, juist ten tijde dat Amerika was ontdekt (1492). Tal van onbekende nieuwe kruiden en specerijen werden op de markt van Antwerpen aangevoerd en aan de artsenijschat zijn toen veel nieuwe geneesmiddelen toegevoegd.

Indien de apotheker niet kon beschikken over een bepaalde grondstof, bestond de mogelijkheid dat hij het «één voor het ander» nam, het zogeheten «quid pro quo». De voorschriftenboeken gaven hiervoor richtlijnen, maar de toepassing ervan was alleen toegestaan met medeweten van de geneesheer en de apotheker mocht nooit op eigen gezag handelen. Eén der meest gebruikte voorschriftenboeken was het «Dispensatorium» van Valerius Cordus. Dit werd van commentaar voorzien door de Antwerpse apotheker Peeter van Coudenberghe (ong. 1518 - ong. 1599) en deze bracht bovendien meer dan 400 verbeteringen aan. De opgedane kennis der kruiden van de Antwerpse markt kwam hem hierbij zeer goed van pas. In 1568 werd deze bewerking door de Antwerpse drukker Plantijn uitgegeven en een eeuw lang zou dit succesvolle boek vele malen worden herdrukt en vertaald. De Nederlandse vertaling verscheen in 1614 onder de titel *Den Leytsman ende Onderwyser der Medicynen*. Dit was een bewerking van de hand van de Zuidnederlandse medicus Mathias de l'Obel, Lobelius (1538-1616).

In de inleiding tot deze uitgave geeft Lobelius zijn visie op de medisch-farmaceutische toestanden van die tijd als volgt: «Hedendaags ziet men verlopen papen, kosters, schoenlappers, kleermakers, tovenaars enz. zich voor medicijns uitgeven. De apothekers waren meestal onkundige lieden, kenden nauwelijks de kruiden, die ze moesten gebruiken, en verstonden geen Latijn om zich verder te bekwamen. De confectiën of samengestelde middelen theriac, mithridaat en soortgelijke, werden uit Italië, Padua of Venetië ontboden of gebrekkig nagmaakt. Toezicht was er niet. Er werd geen onderzoek naar hun bekwaamheid gedaan. Ook oefenden zij onderhands de geneeskunst uit door tegen vermeende kwalen geneesmiddelen af te geven, en waren de goede geneesheren vijandig, wanneer zij de recepten niet aan hun winkel lieten gereed maken» (2).

Zo was dus de situatie in 1614, dus reeds lang na de eerste publikatie van Dodoens' kruidenboek in 1554. Ook in de tijd van Dodoens waren er

(2) Geciteerd in J. BANGA, *Geschiedenis van de Geneeskunde in Nederland*. Leeuwarden, (1868), p. 150.

behalve apothekers, heel wat onbevoegden, die zich met de bereiding en verkoop van geneesmiddelen bezighielden. Dodoens noemt ze herhaaldelijk in zijn *Cruijdeboeck* als hij spreekt over «lantvaerders en quaksalvers» (3). Vooral op het platteland, dat doorgaans verstoken was van professionele medische en farmaceutische hulp, bracht een bonte rij van medicijnverkopers, operateurs, oculisten, steensnijders, breukmeesters en triakelverkopers hun waren aan de man. Ook waren doktoren, apothekers en chirurgijns dikwijls op elkaars terrein werkzaam en vele reglementen werden overtreden. Deze onderlinge concurrentie was een bron van grote ergernis waaruit nogal eens conflicten en processen voortvloeiden.

Zijn oordeel over de farmacie

Ik heb getracht U een kleine indruk te geven van de 16de-eeuwse farmacie. Hieruit werd duidelijk dat Dodoens als stadsgeneesheer de apothekers op hun vaardigheid en hun kennis beoordeelde en de apotheken en de geneesmiddelen controleerde. Wat was nu zijn mening over apothekers en medici?

Welnu, deze was vaak weinig positief en de voorbeelden daarvan zijn in zijn *Cruijdeboeck* te vinden. In de inleiding van de eerste uitgave van 1554 geeft Dodoens zelf aan waarom hij dit boek schreef. Onder meer voor de medici, die de kennis der kruiden hadden verwaarloosd omdat zij dit beneden hun waardigheid achtten: «om dat sij meynden dat alsulcken scientie oft kennisse haer niet en betaemde, maar alleen toebehoorde den Apothekers of sommighen anderen ongheleerden [...]». Dat die scientie ende kennisse van den cruyden alle medecijs seer nootelijck ende betaemelick es ende heur sonderlinghe aencleeft». (4) In dit verband is het goed om te bedenken dat de kennis van de «kruidkunde» een belangrijk onderdeel was van de medische studie, een waardevolle hulpwetenschap van de geneeskunde. Om «doctor medicinae» te worden was een universitaire opleiding vereist en ook Dodoens had te Leuven gestudeerd waar hij op 10 september 1535 het licentiaat in de geneeskunde verwierf. Apothekers hadden in het gunstigste geval enige jaren als «leerling» bij een «meester» het vak geleerd en waren in de ogen van de geleerde medici: «ongeleerd». Dodoens spreekt dan ook meermalen in zijn *Cruijdeboeck* (5) niet alleen van «apothekers», maar ook van «ongheleerde apotekers, dat es van den meesten hoop», dat wil zeggen, de meeste van hen zijn ongeleerd. Hij maakt dus onderscheid, want hij noemt ook verschillende apothekers die hij, vooral om hun botanische kennis, zeer hoog schat, zoals de Antwerpse Peeter van Coudenberghe. Veel kritiek van Dodoens is gericht op het feit dat apothekers vaak iets anders

(3) R. DODONAEUS, *Cruijdeboeck*, Antwerpen, (1554), p. CCCLXXXVII.

(4) *Ibid.*, inleiding (zonder pag. nr.).

(5) *Ibid.*, p. XLV (en vele andere).

gebruiken dan het «oprechte simplex»: het één voor het ander. Iets dat er op lijkt, maar waarvan de werking onvoorspelbaar is. Zij bedriegen op deze manier niet alleen de zieken, maar ook de op dit gebied onkundige doktoren. Het is dan ook geen wonder dat de verwachte resultaten van de voorgeschreven geneesmiddelen uitblijven: «als sij aldus duer die onghelerde apothekers bedrogen worden» (6). Hij noemt de apothekers onwetend, aanmatigend en brutaal in hun eigenmachtig optreden, waardoor ze met leugenachtige praktijken hun beurs vullen. Zijn conclusie is dan ook dat doktoren er goed aan zouden doen, evenals Hippocrates en Galenus, zelf hun geneesmiddelen te bereiden en af te leveren. In het hoofdstuk over de Cicuta, Scheerlinck (7), de zeer giftige, gevaarlijke Dolle Kervel, richt Dodoens een buitengewoon felle aanklacht tegen de apothekers, eveneens omdat zij dikwijls het één voor het ander geven. In dit geval zijn de gevolgen zeer kwalijk, want in plaats van het zaad van Wijnruit gebruiken apothekers het Dolle Kervel-zaad. Hij spreekt de wens uit dat er behoorlijke controle dient te komen op het doen en laten der apothekers en beschrijft dit als volgt: «Och, wanneer sal eens die tijt comen dat aldusdanighe moordadighe Apothekers en Apothecaressen ghestraft sellen worden? Ende dat op dat werck ende konste van den Apothekers regaert, ordene ende wet ghestelt sal sijn? Want niet eer en salmen oprechtelijck die conste van Medecijnen tot salicheyt, profijt ende ghesontheyt van den siecken kunnen oft moghen gebruycken voordat regel ende ordene op die Apothekerie ghestelt es». Hij wijdt uit over de onkunde der apothekers, waarvan sommigen niet eens kunnen lezen. Dat iedereen maar wordt toegelaten dit verantwoordelijke werk te doen en, zo eindigt hij: «Wat batet dat Medecijnmeesters gheleert sijn, studeren, huer beste doen ende goeden raet gheven als die moordadige Apothekers voor een profijtelijske medecijne, doodelick fenijn gheven?»

Een ander geval uit de praktijk doet hem verwijtend opmerken dat de meeste doktoren zo weinig verstand hebben van geneeskrachtige kruiden dat het de apothekers wel heel gemakkelijk valt hen: «te bedrieghen ende met bueselinghen en valschen dinghen payen» (8). Het oordeel van Dodoens over medici en apothekers heeft hij geschreven in zijn *Cruijdeboeck*, nadat hij reeds meer dan tien jaar te Mechelen als stadsgeneesheer had gepraktiseerd. Men kan dus aannemen, dat deze opmerkingen door zijn ervaringen in de geneeskundige praktijk zijn ontstaan. Omstreeks 1560, naar aanleiding van een gebeurtenis in zijn praktijk richt hij een verzoek aan het Mechelse stadsbestuur, waarin hij aandringt op de afkondiging van een ordonnantie, die aan misbruik op farmaceutisch gebied paal en perk moet stellen (9). In één der apotheken waren andere medicamenten afgeleverd dan Dodoens had voorgeschre-

(6) *Ibid.*, p. CCCXLII.

(7) *Ibid.*, p. CCCCLXXXIII.

(8) *Ibid.*, p. CCCLXXII.

(9) Stadsarchief Mechelen, losse stukken, t. VI, p. 23.2.

ven en het gebeurde vaak dat de samengestelde geneesmiddelen (composita) geheel anders werden bereid dan gewoonlijk. Ook dit gebeurde zonder medeweten van de stadsgeneesheer die hierop toch het toezicht had. Hij vraagt dringend om een officiële regeling waardoor: «die apotekers niemand en injurieren ofte blameren, ende die ordonnantien ende recepte, bij die medecijs van uwer stad gheordonneert, wel ende rechtvaerdlick ende ghetrouwelick dispensereren ende maken, ende daertoe nemen ende ghebruycken goede verssche ende gheen verstorvene ofte ghevalste drooghen. Ende in dat dispensereren van huere composita niet en verlaten die oude maniere ofte costume van dispensereren, ten waere bij ordonnantie ende consent van de gheswoorne medecijs van uw stadt.»

Zijn belang voor de farmacie

Dodoens zag het belang in van strenge richtlijnen. Maar, eerst in de loop van de 17de eeuw zou één en ander, mede door de oprichting van een Collegium Medicum, worden gerealiseerd. Toch is Dodoens, alleen reeds door de uitgave van zijn *Cruijdeboeck*, voor de farmacie van enorme betekenis geweest. Dit werk ontbrak in geen enkele 16de-eeuwse apotheek, immers, 80 % van de geneesmiddelen was van plantaardige oorsprong. Er was bovendien nog geen sprake van identificatie der werkzame bestanddelen en evenmin van microscopisch onderzoek naar anatomische kenmerken van de geneeskrachtige planten. Daarom was het vaststellen der identiteit en de opsporing van vervalsingen een vrijwel onmogelijke opgave (10).

Toch treft men reeds iets van wat men heden ten dage «kwaliteitseisen» noemt aan in de werken van Dioscorides en in de «Circa Instans». Maar Dodoens gaat veel uitvoeriger in op dit soort eisen betreffende de herkomst, inzameling, bewaring, geur, smaak en kleur van de simplicia. Zekerheid omtrent de herkomst gaf slechts de eigen kruidentuin die de meeste apothekers hadden. Onzekerheid of men het «opregte simplex» had, bleef bestaan doordat men niet-inheemse grondstoffen moest betrekken van reizende kooplieden of van de Antwerpse kruidenmarkt. Daarom voorzag het *Cruijdeboeck* in een grote behoefte, want de informatie hierin gegeven was van onschatbare waarde. Daarbij was het van voordeel, dat dit werk niet in het Latijn, maar in de «ghemeyne Neerduitsche tale» was geschreven, zodat ook leken er gebruik van konden maken. Men denke hier speciaal aan de bewoners van het platteland. Hoewel apothekers en hun leerlingen Latijn moesten kennen, zal een dergelijk uitvoerig handboek, door een geleerde medicus in de gangbare spreektaal geschreven, voor hen buitengewoon welkom geweest zijn, aangezien er aan hun Latijnse kennis nog al eens wat ontbrak. Bovendien waren de afbeeldingen en beschrijvingen van de planten zeer

(10) F.H.L. VAN OS, *De kwaliteitsbeoordeling van plantaardige geneesmiddelen in een middel-Nederlandse vertaling van de Circa Instans. Liber Amicorum Dr Pharm. L.J. Vandewiele*, Brussel, A.P.B., (1981), p. 756.

natuurgetrouw. Dodoens werkte in de geest van de Renaissance, als een vernieuwer en baanbreker en vertrouwde alleen op eigen, nauwkeurige waarneming. Zo kon hij zich losmaken van de slaafse navolging van botanici en medici als Plinius, Galenus en Dioscorides en hun fouten corrigeren. Daarenboven beschreef Dodoens een groot aantal nieuwe plantesoorten, zowel inheemse als vreemde, daarbij voortdurend zijn *Cruijdeboek* verbeterend en uitbreidend.

Testamentair had Dodoens aan de Antwerpse drukker Plantijn een exemplaar van zijn *Cruijdeboek* uit het jaar 1563, voorzien van de nodige commentaren en aanvullingen, gelegateerd. Dit heeft de basis gevormd voor de postuum verschenen, door Van Ravelingen bewerkte uitgaven van 1608, 1618 en 1644. De druk van 1644, de vijfde en laatste uitgave van het *Cruijdeboek* in het Nederlands, was tevens de meest uitgebreide omdat de «Bijvoeghsels», waarin mededelingen uit de werken van Clusius, Lobelius en andere kruidkundigen, als mede de beschrijving van de «Indiaensche oft Uutlandtsche Ghewassen ende Droghen [...] heden-daags in de Apotheken ghebruyckt» zijn opgenomen.

Ik geef U een voorbeeld van een verandering ten goede, die in de loop der jaren plaatsvond. Over de Scheerlinck, Dolle Kervel, gaf ik U reeds een citaat uit de eerste uitgave van 1554 van het *Cruijdeboek*. In de uitgave van 1644 eindigt het hoofdstuk over de Scheerlinck als volgt: «In hoe groote ende hinderlijcke dwalinghe de Apothekers hier voortijds pleghen te wesen, doen sij 't saedt van Scheerlinck in stede van 't saedt van Harmel oft Wijn-Ruyte ghebruyckten. Dan die dwalinghe is nu overlangh ontdeckt, uytgheroeyt oft weghghenomen gheweest» (11).

In het voorwoord van de latere uitgaven van het *Cruijdeboek* (12) schrijft Dodoens meer over zijn praktijkervaringen. Hij blijft het van groot belang vinden dat doktoren goed op de hoogte zijn van de geneeskrachtige grondstoffen, waaruit zij hun recepten samenstellen, zodat zij vergissingen van de apothekers bijtijds kunnen ontdekken. Hij geeft verschillende voorbeelden van gemaakte fouten, misverstanden en bedrog. Hij toont aan, hoe moeilijk het is om de fout te ontdekken indien verkeerde geneesmiddelen zijn afgeleverd. Toch wijst hij meestal de apotheker als de schuldige aan: «Het soude mij als nu te langh wesen te verhalen, in hoe vele maniere sij hun bedrogh ende valscheijdt te wercke stellen [...] Daarom behoort den Medecijn seer sorghvuldigh te wesen om de kennisse vande ghewasse ende dierghelijcke dinghen te hebben.»

Behalve zijn uitvoerige beschrijving van «kwaliteitseisen» der grondstoffen, gaf Dodoens ook de benaming in de verschillende talen en de naam waaronder het simplex in de apotheken bekend was. Vermelding van de zogenoemde «Hindernisse», dat is, het gevaar of de giftigheid van

(11) R. DODONAEUS, *Cruydt-Boeck*, Antwerpen, (1644), p. 756.

(12) *Ibid.*, (uitgaven 1618 en 1644), inleiding.

sommige gewassen, was voor de praktijk van groot belang. In dit verband werden wel eens richtlijnen voor de apotheker gegeven, zoals in het geval van de Coriander (13). Corianderzaad was in gebruik als carminativum en stomachicum, maar moest altijd «behoorlick bereyt» zijn, dat wil zeggen, eerst tenminste 24 uur geweekt in wijnazijn, zodat de schadelijke stoffen waren uitgetrokken. Dodoens geeft in de eerste uitgave van zijn *Cruijdeboeck* dan ook de volgende richtlijn: «Nota, dat die Apotekers niet en behoeren dese saden yemant onbereyt te vercoopene oft in suycker te backene oft in medecijn te ghebruyckene, want dat onbereyt saet al eest dat drooghe ende welrieckende es, en kan sonder letsel oft hindernisse niet wel veel ghebruycct worden.»

Samenvattend kan men constateren dat het voor beide partijen, zowel voor de doktoren als voor de apothekers niet eenvoudig was hun werk goed te doen. De onrustige 16de eeuw, met ziekten als pest, lepra en syfilis, die vele slachtoffers eisten was daaraan debet. Over de oorzaken van ziekten tastte men veelal in het duister. Wat was het en waar kwam het vandaan? Alleen de symptomen trachtte men te bestrijden en het was buitengewoon belangrijk dat de geneesheer erop moest kunnen vertrouwen dat zijn patiënt tenminste hetgene kreeg dat voor hem was voorgeschreven. Dodoens had alle reden aan te dringen op scherpere maatregelen wat de uitoefening van de artsennijbereidkunst betreft. Hij had een uitzonderlijk grote kennis van de plantaardige grondstoffen en hij kon de kwaliteit ervan beoordelen. Het «*Cruijdeboeck*» voorzag in de Nederlanden vooral ook in een enorme behoefte, omdat er een alfabetisch register in was opgenomen over de: «kracht, werkinghe ende nuttigheydt oft schadelickheydt der Cruyden».

Het aantal apothekers ten tijde van Dodoens was klein. Wellicht was er weinig onderlinge concurrentie en kon men teveel zijn eigen gang gaan. Het is echter onjuist alle apothekers over één kam te scheren. Er waren onder hen zeker velen die ver boven het gemiddelde peil uitstaken en dat waren juist degenen, die buitengewoon kundig waren op het gebied van de botanie. Ik noemde U reeds de Antwerpse apotheker Peeter van Coudenberghe die de eerste privé-plantentuin in Europa aanlegde. In 1568 waren hierin behalve de vele inheemse planten ook meer dan 600 exotische gewassen uit Amerika, Azië en Afrika te zien. Deze tuin was bekend in geheel Europa en Dodoens heeft hier vaak gebotaniseerd. Hij was Van Coudenberghe zeer erkentelijk, citeert hem in zijn werken en noemt hem de stipte apotheker, één van de grootste beroemdheden op botanisch gebied. De tuin van Van Coudenberghe werd door oorlogsgeweld in één nacht grondig vernield tijdens het beleg van Antwerpen door Farnese in 1585 (14).

(13) *Ibid.*, (uitgave 1554), p. CCCIII.

(14) L.J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 142 e.v.

Zijn Leidse jaren

Dodoens is in 1582 vanuit Antwerpen (waar hij sedert oktober 1581 was gevestigd) naar Leiden vertrokken, waar de universiteit hem een leerstoel had aangeboden. Tien jaar voor de val van Antwerpen, in 1575, was de Leidse universiteit gesticht. Curatoren van deze hogeschool spaarden kosten noch moeite om beroemde geleerden aan te trekken en zo wist men ook de Zuid-Nederlander Rembertus Dodonaeus aan de academie te verbinden. Op 15 december 1582 kwam de 65-jarige Dodoens te Leiden aan. Men had hem aangenomen: « tot ord. prof. der medicijnen, om deze en ook de physica te onderwijzen, op de wedden van 400 gld. en 100 gld. verering; hij is verplicht zich alleen met zijn professie en niet met de kerkelijke en burgerlijke zaken der stad te bemoeien ». Voor de reis werd hem nog 50 gld. toebedeeld (15). Over zijn aankomst te Leiden schrijft Dodoens op 24 februari 1583 in een brief aan zijn vriend Dominicus A. Burmania te Haarlem (16). Hij meldt hem in deze brief ook dat het geneesmiddel Rabarber te Leiden moeilijk te krijgen is. Onze apotheker, zo schrijft hij, zou wellicht nog 1 ons kunnen leveren. Wie was deze apotheker? Hij schrijft, dat het een kleinzoon van Plantijn was, die met hem vanuit Antwerpen naar Leiden was gekomen. Nader onderzoek wees uit, dat het Christiaan Porret was, de zoon van de Parijse apotheker Pierre Porret, een jeugdvriend van Plantijn. Deze twee mannen waren zo bevriend, dat beiden in brieven en voor de buitenwereld elkander « mon frère » noemden. Zoon Christiaan ondertekende zijn brieven aan Plantijn altijd met « votre neveu ».

Dit zal verwarring in de hand hebben gewerkt. Christiaan Porret, in 1554 te Parijs geboren, kwam via de Noordfranse stad Bailleux (alwaar hij verbannen werd verklaard) in Antwerpen en is wellicht opgenomen in de familiekring van Plantijn (17). Hij ging tegelijk met Dodoens naar Leiden en werd op 15 december 1582 als Leids poorter ingeschreven. Op dezelfde datum tekende Dodoens zijn « acte van aanneming » voor zijn professoraat (18). Porret werd te Leiden één der meest vooraanstaande apothekers, hij had een grote kennis van de botanie en bezat een mooie plantentuin aan de Volmolengracht. De grote Clusius noemt hem herhaaldelijk in zijn werken: « de nauwgezette, geleerde apotheker » en hij bezocht dikwijls Porrets hof (19).

(15) H.J. WITKAM, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581-1596*, deel 9, Eigen uitgave (1969-1975), p. 13.

(16) F.W.T. HUNGER, *Een tot dusver onuitgegeven brief van Rembertus Dodonaeus*, in *Bijdragen tot de geschiedenis der Geneeskunde*, jg. 3, (1923), p. 306 e.v.

(17) J. DENUCÉ, *Correspondance de Christophe Plantin*, deel VII. Antwerpen, (1918), p. 140 e.v. - Meer gegevens in een te publiceren artikel over Christiaan Porret.

(18) Gemeentearchief Leiden, Poorterboek, f° 83 v°.
D. WITKAM, *Zaken*, deel 2, p. 57.

(19) C. CLUSIUS, *Curae Posteriores*, Leiden, (1611), p. 10, 60 en andere.

Porret en Dodoens behoorden te Leiden tot de kring van Zuid-Nederlanders die een goed heenkomen hadden gezocht in de Noordelijke Nederlanden. Daaronder bevond zich ook de Antwerpse drukker Plantijn, die in het voorjaar van 1583 aan de Leidse Breestraat de « Officina Plantiniana » opende. Dit werd de drukkerij van de jonge academie en tevens de eerste wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel in de Noordelijke Nederlanden. Plantijn zelf, ging na de val van Antwerpen, toen de rust daar enigszins was weergekeerd, terug naar zijn vaderstad; zijn schoonzoon Frans van Ravelingen nam het bedrijf over, maar gaf de bedrijfsvoering al snel in handen van zijn twee oudste zonen (20). In 1608 en 1618 kwamen de uitgaven van Dodoens *Crujdeboek* daar van de pers. Het succes hiervan is zeker toe te schrijven aan de talrijke « Bijvoeghsels » die Van Ravelingen heeft ingelast.

Over het twee jaar en bijna drie maanden durende verblijf van Dodoens te Leiden is weinig bekend. Behalve de reeds genoemde brief aan Burmania is er nog een brief, die Dodoens vanuit Leiden schreef, bewaard gebleven (21). Deze werd verstuurd op 26 november 1583 en was gericht aan Clusius, die toen nog te Wenen verbleef. Hierin schrijft Dodoens dat hij in de loop van de zomer 1583 de flora van Leiden en omgeving heeft bestudeerd. Ook die van de zee kust, Katwijk en omstreken, waar hij slechts (!) twee uur gaans van verwijderd was. Verder handelt deze brief over botanische aangelegenheden.

De colleges die Dodoens aan de Leidse universiteit voor de medische studenten heeft gegeven werden verzameld en in 1616 te Amsterdam uitgegeven als *Praxis Medica*. Een bewerking hiervan in het Nederlands verscheen in 1623 en 1624. Dodoens heeft de kruidkunde niet onderwezen. De Leidse Hortus zou pas in 1587 worden opgericht en in dat jaar gaven Curatoren aan de hoogleraar in de geneeskunde, Gerard de Bondt, opdracht tot « Onderwijs vande cruyden ».

Naast zijn universitaire werkzaamheden ging Dodoens onverdroten door met zijn wetenschappelijk-botanische arbeid. In 1583 kwam te Antwerpen de volledige uitgave van zijn standaardwerk *Stirpium Historiae Pemptades Sex* van de Plantijnse persen.

Behalve de voorbereidingen tot de uitgave van zijn werken en het hem opgedragen docentschap heeft Dodoens te Leiden als geneeskundige gepraktiseerd. Dit blijkt uit een verklaring die hij op 16 mei 1584 voor de notaris heeft afgelegd (22). Een akte, die zo bijzonder is, omdat hierin een medicamenteuze behandeling wordt beschreven die de hoogleraar Rembertus Dodonaeus voor een bepaald geval toepaste.

(20) E. VAN GULIK en H.D.L. VERVLJET, *Een gedenksteen voor Plantijn en Van Raphelingen te Leiden*. Leiden, Brill, (1965).

(21) A. LOUIS, *Critische beschouwingen bij de Dodoens-brief van 26 maart 1583*, in *Med. Kon. Vl. Academie*, XVI, (1954).

(22) Gemeentearchief Leiden, Notarieel Archief, nr. 49b, 16 mei 1584.

Een zekere Sempronius Ysbrandi had op 15 mei 1584 in een vlaag van waanzin, zelfmoord gepleegd. De schout legde beslag op de goederen, maar de weduwe van het slachtoffer diende hierover een klacht in bij de Senaat der universiteit. Op haar verzoek legde Dodoens een getuigenis af over zijn bezoek aan haar zieke man. De professor had de zieke tweemaal bezocht en hem « sieckelick ende cortsich gevonden, hem clagende, dat hij nyet hadde connen slaepen » en Sempronius' vrouw had er nog aan toegevoegd dat hij vreemde fantasieën had gehad en dat hij « drye off vyer dagen te vooren van droncke drincken seer veel overgegeven hadde ende van onder gelopen ende dat syn camergang dairna gesloten es geweest sonder eenige dairna gehadt te hebben ». Hierop had Dodonaeus voorgeschreven « een clysterie ende seker ordiaet om te slapen » dat de zieke had ingenomen en later « gepelde garst met calffvleys gesooden, omt sop te drincken ende vande selve garst weder te doen maken een ordiaet om tsavonts in te nemen ende tot rusten te comen ». Bij het middagbezoek had de professor geordonneerd « om die fantasien ende cortse dair de fantasien deur vermeerderden, den ader te laeten ». Dodonaeus heeft de patiënt tot rust willen brengen. Het kwam in ieder geval vast te staan dat Sempronius voor zijn ziekte geen blijk had gegeven van geesteszwakte, maar, dat hij kort voor zijn dood door koorts en slapeloosheid krankzinnig was geworden. Door deze verklaring van Dodonaeus kwamen de goederen weer ter vrije beschikking van de weduwe.

Deze notarisacte is door Hunger aangevoerd (23) als een bewijs dat Dodoens in 1516 werd geboren omdat in de akte staat vermeld: « Op huyden den XVIen dach van Meye anno XVc LXXXIII compareerde [...] deersame en hooggeleerde doctoer Rembertus Dodonaeus [...], out LXVII jaren. » Volgens A. Louis steunt Hunger hier op een « onbetrouwbare notarisakte » (24). Ik laat de discussie hierover aan anderen over. Wat in ieder geval vaststaat is het feit dat Dodoens te Leiden overleed op 10 maart 1585.

Kort voordien had hij zich meerdere malen tot de curatoren Buys en Douza en de secretaris van de universiteit Jan van Hout gewend, met de klacht dat hij niet tevreden was met zijn salaris. Hij wilde « Professor medicus primarius » zijn en had een kleinere woning gehuurd, waaruit hij met het kwartaal kon vertrekken, in afwachting van een antwoord (25).

Kort na zijn overlijden zonden zijn weduwe en zoon Rembert op 18 april 1585 een rekwest aan het universiteitsbestuur. Zij herinnerden eraan dat: « de voors. D. Dodoneus tot soberen traicteменте uwer E. ten eynde

(23) F.W.T. HUNGER, *Over het geboortejaar van Rembertus Dodonaeus*, in *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde*, jg. 3, (1923), p. 116 e.v.

(24) A. LOUIS, *Over het leven en het botanische werk van Rembert Dodoens. (1517-1585)*, in *Dodonaea*, 21, (1954), p. 236.

(25) H.J. WITKAM, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Derde stuk (1981), p. 237.

van zijn leven toe heeft gewillichlic gedient, op hoepe van eenige vermeerderinge van zijne jaericxe gagien, als hij genouch zo mondelinge als bij geschrifte binnen zijnen leven heeft te kennen gegeven ». Daarom vragen zij niet alleen de gebruikelijke betaling van het salaris ad 500 gld., maar bovendien het daaropvolgende kwartaal om: «tot meerdere memorie van eenen zoe wijt vermeerder Professoor te laten stellen alhier inder kercken, alwaar hij is begraven, een eerlyk Epitaphium, alle d'welc sal dienen tot meerdere vorderinge, verbreydinge ende eere vande studie dezer florerende universiteyt ». Men besloot echter alleen 50 gld. «verering » toe te kennen (26).

Dodoens werd begraven in de Vrouwenkerk. Toen deze bouwvallig geworden kerk in 1819 werd afgebroken is het epitaaf overgebracht naar de Pieterskerk waar men het thans nog kan bezichtigen. De Latijnse tekst vermeldt onder meer, vrij vertaald, het volgende: «Aan hem die inzake astronomie en geneeskundige kruiden door zijn kennis en geschrift beroemd is geworden. »

Doordat er helaas niet zo veel historisch materiaal aanwezig is, is de directe invloed van Dodoens op de farmacie niet duidelijk aanwijsbaar. Toch zal ongetwijfeld, gezien zijn kennis en kunde en door zijn geschriften, deze aanzienlijk zijn geweest.

Oegstgeest, 19 september 1985

Dr. Henriëtte A. BOSMAN-JELGERSMA
Professor aan de Rijksuniversiteit te Leiden

(26) H.J. WITKAM, *De dagelijkse zaken* etc., deel 2, p. 58 e.v.

